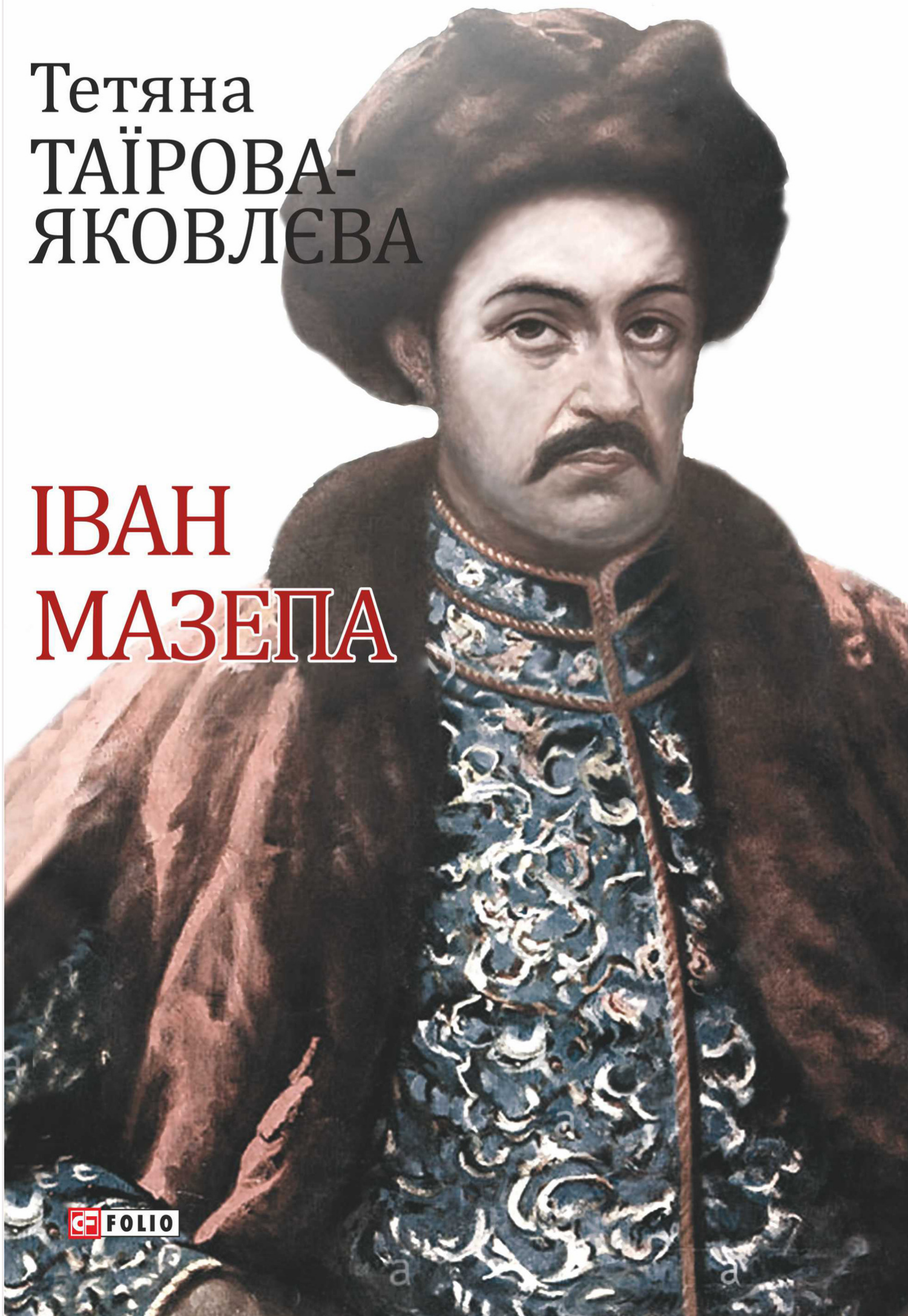

Тетяна
ТАЇРОВА-
ЯКОВЛЄВА

ІВАН
МАЗЕПА

Великий науковий проект

Тетяна Таїрова-Яковлєва

Іван Мазепа

«Фолио»

2007

УДК 94(477)

Таїрова-Яковлева Т.

Іван Мазепа / Т. Таїрова-Яковлева — «Фолио»,
2007 — (Великий науковий проект)

ISBN 978-966-03-8161-2

Напевно, немає в українській історії особистості більш суперечливої, яка періодично викликає непримиренні дискусійні баталії в середовищі обивателів і знавців. Черговим приводом для такого сплеску стала свого часу книга Т. Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа». Це документально обґрунтоване дослідження назвали «першою в Росії правдивою книгою про гетьмана Івана Мазепу». Не зрадник імперії і царя, а неординарна особистість, різнобічно обдарована, неабиякого розуму, сили духу та патріотичної самосвідомості. Ця книга – український переклад тієї самої, гучної, доопрацьований автором. Т. Таїрова-Яковлева звертається до читача зі вступним словом, дещо за ці роки змінилося у самому «мазепознавстві» – деякі факти і констатації автором відкориговані й доповнені. Все це надає книзі ще більшої наукової цінності й глибини, відкриваючи нам все нового Мазепу...

УДК 94(477)

ISBN 978-966-03-8161-2

© Таїрова-Яковлева Т., 2007

© Фолио, 2007

Содержание

До українського читача	5
Вступ	6
Розділ 1	8
Розділ 2	19
Розділ 3	40
Розділ 4	63
Конец ознакомительного фрагмента.	78

Тетяна Таїрова-Яковлева

Іван Мазепа

До українського читача

Біографія Івана Мазепи була написана мною в 2005 році для широко відомої серії «Жизнь замечательных людей». Вихід біографії Мазепи саме в цій серії (2007 р.) викликав величезний резонанс. Деякі досі не можуть мені пробачити, що український гетьман, ставлення до якого в Росії далеко не позитивне, став завдяки цій книзі «замечательным человеком» («чудовою людиною»). При цьому забувається, що коли створювалася серія ЖЗЛ у кінці ХІХ ст., «замечательный» у російській мові означало «відомий». А вже відомим Іван Мазепа є, безумовно, не лише в Україні й Росії, але й далеко за їхніми межами.

З моменту видання російської версії минуло десять років. Багато було зроблено в «мазепознавстві», зокрема і я, авторка, ввела до наукового обігу сотні документів, понять і фактів. Тому українська версія моєї біографії Мазепи відредагована з урахуванням новітніх знань і досягнень історичної науки. Якись висновки уточнилися, якись акценти посилюються. Принципових змін книга не зазнала, автором збережена структура і підходи.

Але це науково-популярна книга. Наукова – тому що в ній немає художньої вигадки або літературних перебільшень. Популярна – тому що в ній немає наукової полеміки, автор викладає власну версію подій, оминаючи суперечки та розбіжності. Усі, хто хоче краще знати джерела або наукову аргументацію Т. Таїрової-Яковлевої, має звертатися до її наукових публікацій, посилання на які є в книзі.

Із задоволенням представляю українському читачеві мою версію біографії Івана Мазепи.

Вступ

Іван Мазепа – разом з Богданом Хмельницьким – мабуть, найвідоміший діяч України епохи Гетьманщини. При цьому в Росії й на заході про нього знають в основному з поем О. С. Пушкіна і Д. Байрона (боюся, що навіть багато істориків), а в Україні – з купюр гривень. Абсолютно несподівано в ХХІ столітті Мазепа перетворився на фігуру, яка стала активно використовуватися «патріотами» як у Росії, так і в Україні. При цьому обидві сторони використовують тільки примітивні шаблони «зрадник» або «герой», інших фарб, окрім білої й чорної, для Мазеви зазвичай не знаходять, у деталі й подробиці заглиблюються дуже рідко. Дивно, як політичний спектакль з анафемою, влаштований Мазепі Петром І для досягнення абсолютно певних завдань, на триста років укорінився в свідомості більшості російських істориків. Прокляття «зради» – звинувачення, яке сприймалося сучасниками лише як привід для знищення автономії України, прирекло форми аксіоми й незаперечного гріха. І навпаки, Мазепі намагаються приписати ідеї й прагнення, такі як державність, у сучасному значенні цього слова, або євроінтеграцію, які були абсолютно неможливі у кінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст.

Іоанн Мазепа. Верховний вождь запорозьких козаків.

М. Бернігерот. Гравюра першої половини ХVІІІ ст.

Мазепу виривали із складного й суперечливого періоду козацьких воєн, упродовж якого всі гетьмани України, починаючи з Богдана Хмельницького, під впливом геополітичних і внутрішніх чинників багаторазово міняли політичних союзників, і розглядали його договір з Карлом ХІІ як щось небувале і ганебне.

Парадокс полягає в тому, що навіть автори, що обезсмертили ім'я Мазеви – Байрон, Рилєєв, Пушкін, Гюго, Словацький, Чайковський – створювали романтичний образ, дуже далекий від істини.

Нагромадження міфів і штампів настільки щільно оточує фігуру Мазеви, що його негативно оцінювали навіть найвидатніші історики України, котрі прославили у своїх працях епоху

Гетьманщини, – Микола Костомаров і Михайло Грушевський. Правда, обоє вони тільки поверхово зверталися до гетьманства Мазепи, не вивчали його серйозно й обмежувалися першим тенденційним враженням без глибокого аналізу джерел.

Пам'ятник у Коломаці (Харківська область), на місці обрання Мазепи гетьманом України

Проте, Іван Степанович Мазепа – особа настільки видатна й багатогранна, що для його зображення потрібна вся палітра фарб. У його житті було стільки пригод, крутих поворотів, ударів долі й незмінного заступництва фортуни, що будь-яка художня вигадка тьмяніє на цьому фоні. Природжений політик, обдарований полководець і дипломат, людина відважна, честюлюбна й цілеспрямована, – він був уособленням епохи українського духовного відродження й розквіту козацтва. Поет і філософ, прекрасно вихований, казково багатий, з прозорливим та іронічним розумом, він двадцять років успішно лавірував в океані політичної боротьби, залишаючись біля керма України. Як будь-яка видатна особистість, він, зрозуміло, збуджував заздрість і ненависть ворогів. Переживши безліч зрад і доносів, він практично нікому не відкривав свою душу. І лише з небагатьох творів Мазепи, що дійшли до нас, можна вгадати таємного романтика, в серці якого кипіли ретельно приховувані пристрасті та мрії.

Саме такого, істинного Мазепу ми постараємося витягнути з-під мішури міфології, що повиває його, і представити читачеві об'єктивний портрет, вивірені факти – які дозволять вам самим вирішувати: засуджувати або виправдовувати.

Розділ 1

Козацька Україна. Сім'я Мазеп

Люблінська унія 1569 року, що об'єднала Литву і Польщу, набатом відгукнулася в українських землях. Польща – амбітна, сильна, з могутньою армією, честолюбною шляхтою, сталою культурою і власною системою цінностей, – дуже скоро дала зрозуміти, що тихі часи Великого князівства Литовського відійшли в минуле. Традиції Київської Русі, на які спиралася і які цінувала литовська аристократія, рушилися на очах. Замість руської мови – польська, замість православ'я – католицизм. Енергійно вводилося фільварочне господарство, з його жорсткою системою вичавлювання прибутків й каторжними умовами для кріпаків. Нове адміністративне ділення – за польським зразком (воєводства, староства), нові чиновники, нова влада.

З особливою жадібністю польська шляхта дивилася на українські землі – родючі, малонаселені, що межували з Диким полем – величезними територіями, запустілими з часів татаро-монгольського нашествя. Там була принадна перспектива для збагачення, розширення своїх володінь на шкоду інтересам місцевої еліти.

Українські князівські роди, нащадки Рюрика, виявилися нездатними протистояти цьому натиску. Почалися змішані з поляками шлюби, окатоличування. Перспектива стати елітою могутньої Речі Посполитої їх цілком влаштовувала. Абсолютно в іншому положенні була українська шляхта¹. Православна у своїй більшості, розчарована в наслідках Люблінської унії, вона на кожному кроці стикалася з утиском своїх прав, з кепкуванням і зневагою з боку польської влади, а частенько – і з безпосереднім посяганням на свою власність. Поляки сміялися над малограмотними православними попами, над неосвіченими шляхетними русинами, над відсталою армією й господарством. Найобразливіше полягало в тому, що багато що з цього було правдою. Річ Посполита кінця XVI століття була цілком сучасною європейською державою, що чванилася своєю шляхетською демократією, красувалася блискучою латинню, мала армію, що прославилася в Європі, міцними родинними зв'язками при французькому дворі й до того ж користувалася незмінною прихильністю й підтримкою римського папи.

У Ватикані вже бачили реальну перспективу розповсюдити на українські землі вплив католицької церкви, обіцяли польському королеві небесні нагороди за таку благу справу і всіляко мусували плани церковної унії. Майже відразу після Люблінської унії в Україні з'являються єзуїти, які відкривають безкоштовні школи (переважно для дітей шляхти) й активно ведуть свою пропаганду.

¹ Шляхта – назва дворянства в Речі Посполитій, що мала право брати участь в управлінні державою, зокрема, в роботі місцевих сеймиків, обирати депутатів на сейм, брати участь у виборі короля і т. ін.

«Люблінська унія». Ян Матейко. 1869 р.

Українська шляхта не могла не бачити, що багато православних священників і ченці справді загрузли в лінощах, розпусті, обжерливості та мракобіссі. Напівграмотні й незнайомі з грецькою мовою, вони були дуже слабкі в богослов'ї й абсолютно не могли протистояти витонченим працям своїх католицьких опонентів. Українські шляхтичі стали все частіше віддавати в єзуїтські коледжі своїх дітей, не маючи гідної православної альтернативи й не бажаючи, щоб ті відставали в освіті порівняно зі своїми польськими однолітками. Здавалося, і тут все піде шляхом поступового ополячування й окатоличування.

На початку XVII століття в Україні друкарні були при багатьох православних братствах. Для порівняння, в Москві в цей час існували тільки дві друкарні в Кремлі, що знаходилися під суворим контролем патріарха.

Проте, абсолютно несподівано для католицької церкви й польської шляхти, ефект на українських землях вийшов протилежний. Одним із кращих учнів єзуїтських колегіумів стає майбутній лідер українського визвольного руху Богдан Хмельницький. Як відповідь на кепкування і докори в богословській безпорадності, в Україні з'являється ціла мережа православних братств, головними дійовими особами яких були українська шляхта і козацтво, що зароджувалося. Православні братства, які створювалися на гроші добровільних пожертвувань, засновували школи, відкривали друкарні, друкували книги. Перша друкарня була створена в Україні в 1573 році у Львові. Потім друкарні з'явилися в Острозі, в Києво-Печерській лаврі й інших місцях.

На Волині виникає знаменитий православний гурток Костянтина Острозького, першочерговим завданням якого стало видання Острозької Біблії на церковнослов'янській мові. Робота острозьких учених була, по суті, історико-філологічними дослідженнями богословського напрямку, спрямованою на виправлення помилок переписувачів. Вони робили текстологічні порівняння, переклади з грецької й коментарі східнохристиянської класики. В Острозі існувала й школа, в якій викладали граматику, арифметику, астрономію, геометрію, музику, риторику й діалектику, доповнені основами поетики і філософії. Учні паралельно вивчали грецьку, латину й церковнослов'янську. Серед випускників Острозької школи були майбутні київський митрополит Йов Борецький і гетьман Петро Сагайдачний.

Петро Конашевич-Сагайдачний

Йов Борецький

Кінець XVI століття стає періодом справжнього українського відродження, часом появи блискучих полемічних праць і богословських трактатів. Величезна більшість української шляхти бачила саме в православ'ї можливість збереження національної ідентичності й спосіб протистояти польсько-католицькому натиску. Традиція братств перетворювала церкву в Україні в тісну сім'ю, в якій забувалися станові відмінності, спільно вирішувалися матеріальні та інші проблеми. Існувала й традиція обрання вищого духовенства (аж до митрополита) за участю прихожан-мирян, що ще більше об'єднувало православні парафії.

Проте церковна унія 1596 року (відома, як «Берестейська»), досягнута частково завдяки підкупу ряду православних ієрархів, частково завдяки силовому тиску, поставила православну церкву на території Речі Посполитої поза законом. Відбираються церкви, монастирі, виганяються священики. Будь-який опір карається силою. Саме за цих умов стає ясно, що мирним шляхом відстояти свою ідентичність буде неможливо. Починається епоха козацьких воєн, що з'єдналася з українським відродженням по суті й у цілях.

Козацтво в Україні значно відрізнялося від аналогічних явищ на півдні Росії. Правда, починалося воно так само: буйні голови втікали у вільні краї в пошуках свободи, здобичі й пригод. Географічне положення України, своєрідного буфера на шляху турецько-татарської агресії в Річ Посполиту й Московську державу, ще більше сприяло швидкому зростанню козаків. Але були й відмінності. Ідеї державності не були властиві Війську Донському. А саме українське козацтво поклало основу державності під іменем Війська Запорізького або Гетьманщини. В Україні козаками частенько ставали люди родовиті, яким не подобалися порядки в Речі Посполитій, а самі козаки – швидко перетворювалися на політичну опозицію, захисників православ'я і відповідно – національної ідеї.

Ще привабливішим для української шляхти стало козацтво після утворення легальних «реєстрових» полків на службі в польського короля. Така служба відкривала перспективу

кар'єрного зростання «серед своїх», отримання соціальних і матеріальних пільг і позбавлення від свавілля польської влади.

Справжнім сплавом української еліти і козацтва стає прославлена Києво-Могилянська академія, перший вищий учбовий заклад у Східній Європі, що дав десятки політичних і духовних лідерів Україні й Росії.

Поступово реєстрові, передусім їхня старшина², починають претендувати на адміністративні функції в районах, відведених їм для життя польським урядом в Україні. Козацтво стає грізною силою, не зважати на яку в польському уряді вже не могли. Усі повстання проходять під знаком захисту православ'я і розширення пільг козацтва. На початку XVII століття козаки домагаються офіційного відновлення православ'я в Речі Посполитій, відстоюють від домагань уніатів Києво-Печерську лавру і зводять на посаду митрополита Йова Борецького, а після його смерті – Петра Могили.

Повстання Богдана Хмельницького докорінно міняє усю ситуацію в Речі Посполитій і в Східній Європі. Поляки зазнають нищівної поразки. Вся реальна влада на величезних територіях Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств переходить до рук козацької старшини. Десятки тисяч колишніх кріпаків стають вільними і поповнюють лави козацьких полків. Крим, Туреччина, Москва, Трансильванія, Швеція й інші, зацікавлені в Східній Європі країни, розпочинають переговори з Хмельницьким.

Вже через декілька місяців повстання, військові перемоги оформлюють нове політичне утворення – Гетьманщину. Виникає адміністративна і фінансова системи управління. Створюється зовнішня політика нової держави, формується її еліта.

Митрополит Петро Могила.
Невідомий художник. XVII ст.

² Старшина – загальна назва верхівки українського козацтва. Сюди входили «генеральна старшина» – генеральний писар, обозний, осавул і т. ін., а також полковники.

Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.

Роки повстання Хмельницького стають вододілом для української шляхти. Деяка її частина, налякана розмахом повстання, відхрещується від козацьких ідей і стає союзниками поляків. Але дуже багато шляхтичів усією душею приймають ідеї Гетьманщини і стають її лідерами і натхненниками. Виговські, Богун, Кричевський, Гоголь, Гуляницькі, Нечаї та інші – саме їм українська козацька держава була зобов'язана своїми успіхами в боротьбі з сильним і досвідченим супротивником. Шляхтичі посідають у війську Хмельницького посади писарів, керують генеральною канцелярією, тобто головним органом управління Гетьманщини, виконують дипломатичні доручення.

Звичайно, шляхтою керували передусім політичні амбіції – можливість отримання реальної влади й участі в управлінні країною. Дуже багато з них штовхали до повсталих особисті образи на поляків (це стосується й самого Б. Хмельницького, й І. Виговського, і багатьох інших «шляхетних козаків»), усвідомлення неможливості втілити свої таланти й честолюбство в межах польсько-католицької Речі Посполитої. З іншого боку, українська шляхта, що зробила «козацький» вибір, ставала послідовним і вірним носієм ідей Гетьманщини. На відміну від «покозачених» колишніх кріпаків, що «втрачали тільки свої ланцюги», вони за законом Речі Посполитої втрачали дуже багато, включаючи своє шляхетство, майно і право на життя: усі шляхтичі-послідовники Хмельницького оголошувалися «банитами», тобто засудженими до страти й позбавленими усіх привілеїв.

Іван Виговський.

Невідомий художник. ХІХ ст.

Серед тих українських шляхетських прізвищ, які взяли найактивнішу участь у повстанні Хмельницького, була і сім'я Мазеп.

Мазепа походили з білоцерківських бояр. У 1572 р. «землянин київський» Михайло Мазепа отримав від Сигізмунда-Августа II землі по р. Кам'яниці (Михайло Мазепа в цьому привілеї йменувався «шляхетнім»)³ і «хутор на Каменице», пізніше названий Мазепинцями⁴. Михайло Мазепа був батьком Адама Степана, син якого – Іван Мазепа – і є героєм нашої розповіді.

Доля Мазеп дуже схожа з іншими православними шляхетськими родами, тими ж Хмельницькими або Виговськими. Освічені, талановиті, володіли невеликими, але міцними господарствами. Вони мали всі підстави претендувати на помітну роль у своїй країні, але піддавалися переслідуванню польської влади і були не в змозі реалізувати свої можливості. Звідси – звернення до козацтва і участь у козацьких повстаннях.

Біографія Івана Мазепа повна неточностей, міфів і фальсифікацій. Навіть у найпопулярніших працях про нього (як-от монографія Миколи Костомарова), навіть у сучасних наукових українських довідкових виданнях зустрічаються містифікації й помилки. Це, зокрема, відноситься до легендарного Федора Мазепа, полкового судді, який нібито брав участь у повстанні Северина Наливайка у кінці ХІВ ст. і був страчений поляками у Варшаві. Фігура цього псевдорідича згадується багатьма біографами І. Мазепа, тоді як він був усього лише вигадкою автора «Історії Русів» – літературно-пропагандистського твору кінця ХVІІІ століття⁵.

Микола Костомаров

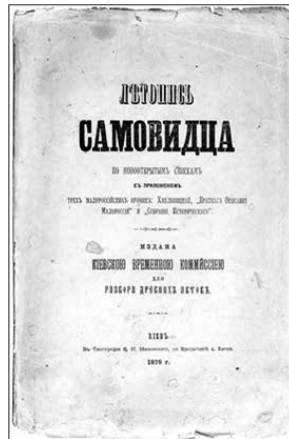

³ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. T. VI. Warszawa, 1885. S. 183.

⁴ Слід зазначити, що в документах присяги в Переяславі мовиться: «Степан Михайлов сын Мазепа». (Грушевський М. С. К истории Переяславской рады 1654 р. // Доклады АН СССР, № 16. – С. 302).

⁵ Те, що Ф. Мазепа не був соратником С. Наливайка і не був страчений у Варшаві, доводить детальне дослідження цього повстання, написане нещодавно: С. Леп'явко. Козацькі війни кінця ХVІ ст. а Україні. – Чернівці, 1996.

Северин Наливайко

«Літопис Самовидця».

Титульна сторінка київського видання 1878 року.

Обкладинка книги «Історія русів»

І все ж Мазепи справді козакували. Так, сучасний подіям «Літопис Самовидця», писав, що Мазепи «у війську значні». Батько Івана – Адам Степан Мазепа⁶ – був вхожий у вищі польські кола. Про це свідчить один цікавий факт. Будучи засудженим на інфамію⁷ і страту за вбивство якогось польського шляхтича Я. Зеленського (швидше за все – під час наїзду⁸ – звичайного явища тих часів), Мазепа-батько зумів отримати охоронний лист від самого короля за підписом Єжи Оссолінського, великого коронного канцлера Речі Посполитої⁹. Сталося це в 1645 році, приблизно тоді, коли захисту в короля домагався й інший український козакуючий шляхтич – Богдан Хмельницький. Владислав IV, як відомо, сподівався використати козаків

⁶ Подвійне ім'я було поширене серед православної української шляхти – наприклад, Богдан Зиновій Хмельницький. Т. Люта намагалася у своїх працях довести, що йшлося про різних людей (зокрема, що Адам Мазепа не був батьком І. Мазепи). Але в нашій статті ми навели безперечні докази, що йдеться про одну людину – Степана Адама Мазепу, білоцерківського отамана й підчасного чернігівського. (Таїрова-Яковлева Т. Г. К биографии казацких старшин. // Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Н. Яковенко. Київ: Laugus, 2012. – С. 535—538.)

⁷ Інфамія – покарання для шляхти в Речі Посполитій – безчестя, що супроводжувалося позбавленням громадянських прав.

⁸ Наїзд – озброєний напад шляхти, яка зазвичай таким чином вирішувала в Речі Посполитій спірні питання зі своїми сусідами.

⁹ Архив Юго-Западной Руси (далі – АЮЗР.) Т. 1. Ч. III. № CX. С. 397—400.

у боротьбі зі свавільними магнатами, звідси й покровительство Мазепі в обхід рішень трибуналів.

Портрет Єжи Оссолінського. *Б. Стробел. Близько 1635 р.*

Відомо, що Мазепи підтримали повстання Хмельницького і зайняли високе становище в рідному Білоцерківському полку. У 1654 році там числилися Мирон і Юско Мазепи, і обидва присягнули на вірність російському царю¹⁰.

Батько Івана – Адам Степан Мазепа – був білоцерківським отаманом¹¹. Одразу після присяги царю в Переяславі в 1654 р.¹² він разом зі своїми родичами, теж українською шляхтою Білоцерківського полку Трущинськими і Мокієвськими (які присягнули цареві¹³), зробив безпрецедентну спробу закріпити елітне положення шляхти серед козаків. Від імені української шляхти вони подали російським воєводам проект розподілу старих польських воєводств і урядів¹⁴.

Факт сам по собі дуже показовий, який свідчить, що Мазепам зовсім не були чужі ідеї державності й участі в управлінні власною країною.

Один з популярних міфів про Мазепу, закладених ще в петровській антимазепинській пропаганді й підхоплених Костомаровим, – це його нібито «пропольські» і навіть «прокатолицькі» симпатії¹⁵. На наш погляд, Мазепи навпаки – яскраво виражений приклад войовничого українського православ'я, в найкращому розумінні цього слова.

¹⁰ Присяжна книга 1654 р. – С. 40, 70.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акті ЮЗР). Т. X. № 7. С. 405.

¹² Грушевський М. С. К истории... С. 302.

¹³ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. К., 2003. – С. 27.

¹⁴ Там же. № 4. С. 248. М. Грушевський писав із цього приводу: «Тим дивовижніше, що така абсолютно нікчемна купка мала сміливість звернутися до царського посольства з проектом розподілу старих земських урядів». – Грушевський М. К истории... С. 305.

¹⁵ Сучасний канадський історик О. Субтельний, автор блискучої праці про «мазепинців», і той в деякій мірі піддався цьому настрою і написав, що Мазепа втілювали симбіоз польської католицької шляхти й українського православного козацького оточення. У відступі від православної віри абсолютно безпідставно звинуватив І. Мазепу і відомий російський історик Б. Н. Флоря. (Флоря Б. Н. Тема конфесійного протистояння в «Летописи» С. Величко. // Вестник церковной истории. 2013. № 3—4. – С. 259—269).

Герб Білоцерківського полку

Звинувачення в уніатстві й навіть протестантизмі звучали з метою виправдати богословськи необґрунтовану анафему.

Між іншим, навіть Самійло Величко, який недолюбливав з особистих причин Мазепу, у своєму літописі характеризував його як «шляхтича козакурского»¹⁶.

Глибокий інтерес Івана Мазепи до православного богослів'я, величезні кошти, які він жертвував на будівництво православних церков і монастирів, мали серйозну сімейну традицію. Найяскравішою фігурою тут була мати Івана – в дівочтві Марина Мокієвська. Взагалі мати Мазепи, що відіграла дуже велику роль в його житті, яку він пережив усього лише на рік (вона прожила приблизно до 90 років), була видатною особистістю. На відміну від Московської держави, де жінки вищого суспільства у більшості випадків нудьгували в теремах, в Україні XVII століття вони частенько грали значну роль у політиці. Деякі схильні бачити в цьому спадщину традицій Київської Русі, інші – західний вплив.

Батько і брат Марини були старшинами у Хмельницького й загинули в боях з поляками – батько під Чортковим (1655 р.), а брат – під Охматовим («Дрижиполе») у тому ж році. Сама вона була активним діячем української православної церкви – зокрема, «сестрою» Луцького православного братства. В його реєстрі є такий запис: «Марина Мазепина, подчашина черниговська»¹⁷.

Марина Мазепа (Марія Магдалина).
Портрет кінця XVII – початку XVIII ст.

¹⁶ «Літопис» Самійла Величка (далі – Величко С. Летопись). Т. II. – С. 342.

¹⁷ Лазаревский А. Заметки о Мазепе. // Киевская Старина (далі – КС). 1898. Июнь. – С. 411.

Патріарх Адріан

Після смерті чоловіка в 1665 р. вона прийняла постриження під ім'ям Марії Магдалини і незабаром стала настоятелькою найвпливовішого жіночого монастиря – Вознесенського в Києво-Печерську. Згодом вона поєднувала цю посаду з іншою: ігуменю Успенського монастиря в Глухові. У 1688 і 1692 рр. вона їздила до Москви зі старицями та слугами, отримала там дари: об'яр, байберек, камку і сукно, а також пожертву на її монастирі¹⁸. Добилася пані Мазепа від самого патріарха Адріана дозволу перенести глухівської монастир у відлюдніше місце¹⁹, а від Петра I отримала села і млин для Вознесенського монастиря²⁰. Прибутки її обителям йшли про запас. В очолюваних нею монастирях, особливо в київському, великого розвитку досягли вишивки сріблом, золотом і шовками²¹. Марія Магдалина була жінкою з твердим, рішучим і владним характером. До самої смерті вона дуже сильно впливала на сина, про що мова піде далі.

Вплив Марії Магдалини видно і у випадку з її дочкою, сестрою Івана Олександром. Вийшовши заміж після смерті першого чоловіка за польського аристократа Яна Войнаровського – київського земського суддю, ловчого овруцького й писаря володимирського, Олександра незабаром покинула чоловіка через релігійні розбіжності (він був католиком) і віддалилася в Печерський монастир до матері. Ми ще говоритимемо, який шквал невдоволення і який тиск на Мазепу-гетьмана викличе цей вчинок його сестри у Польщі.

У складний і суперечливий період козацьких воєн мало хто наважувався захищати свої релігійні переконання. Тому така послідовність і завзятість Мазеп заслуговує поваги.

¹⁸ Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. Т. I. С. 314; Листи Івана Мазепи. Т. I. К., 2003. № 17. – С. 107—108.

¹⁹ АЮЗР. Ч. I. Т. V. N CVII. – С. 345—348.

²⁰ Архів II СПб РАН. Ф. 68. Киевская казенная палата. № 86.

²¹ Терещук О. Пам'ятні речі Марії Магдалини Мазепиної в колекції Національного музею історії України // Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. К., 2008. – С. 422—439.

Портрет царя Олексія Михайловича.

Невідомий художник. Кінець 1670-х – початок 1680-х років

Про участь Адама Мазепи у війнах Хмельницького після 1654 р. ми нічого не знаємо аж до моменту, коли померлого Богдана Хмельницького змінює новий гетьман – український шляхтич Іван Виговський. В Україні починається сумний період так званої Руїни. Внутрішні негаразди, боротьба за владу різних угруповань старшини, невдоволення «черні», що прагнула потрапити до привілейованого козацького стану, ускладнюються втручанням сусідніх держав. Річ Посполита і Туреччина вирішують, що це слушний момент підпорядкувати своїй владі Україну, а Москва намагається урізати права гетьманів, заграючи з їх політичними опонентами і черню. Результат виявляється прямо протилежний планам оточення Олексія Михайловича: Іван Виговський підписує з Річчю Посполитою Гадяцький договір, що декларує створення триєдиної держави – Польщі, Литви і Князівства Руського²². Україна повинна була отримати широку автономію, власний сейм, монету та інші привілеї. Серед посланців Виговського на польський сейм, який повинен був затвердити Гадяцький договір, був і Адам Мазепа²³. Він – прибічник «державного угруповання» козацької старшини, що бажала сама управляти своєю країною. Разом зі Виговським Адам Мазепа отримує нагороди від сейму (зокрема, підтвердження своїх прав на Каменицю, тобто – зняття інфамії)²⁴. У привілеї Яна Казимира 1659 року «шляхтичеві й жовнірові» Адаму Мазепі на село Мазепинці підкреслювалося, що це давалося з урахуванням заслуг самого Адама перед гетьманом Іваном Виговським і «враховуючи, що його син Іван знаходиться при Нас для послуг нашої Речі Посполитої». Але поляки відкидають значну частину умов Гадяцького договору і відштовхують від себе Україну.

Тепер уже ніщо не могло зупинити нестримно наростаючу Руїну. Після недовгого повернення «під руку» пана, тобто Яна Казимира, Україна розкололася. Лівобережжя залишилося за Московією (частково добровільно, частково завдяки тривалим військовим експедиціям), Правобережжя знову визнало польського короля. Значну частину старшини й шляхти опанувала апатія й розчарування.

Саме у цей складний час, на початку 60-х років XVII ст., на політичну арену Речі Посполитої виходить юний, але повний честолюбних надій Іван Мазепа.

²² Гадяцький договір – знаменита угода, підписана І. Виговським з поляками в вересні 1658 року.

²³ Записки Перетятковича. К вопросу о сношениях Польши с казаками 1657—1659 гг. К., 1873. – С. 13.

²⁴ Volumina legum. T. IV. Petersburg, 1859. – S. 304.

Розділ 2

Дитинство і юність Мазепи

Уся біографія Івана Мазепи пронизана безліччю легенд і фактичних помилок. Навіть своїй світовій популярності, що зберігається до цього дня, Мазепа зобов'язаний не стільки своїм подвигам, заслугам і досягненням, скільки двом любовним романам, один з яких узагалі плід літературної фантазії, а другий насправді був дуже далекий від знаменитої інтерпретації Пушкіна. Багато в чому Мазепу спіткала доля д'Артаньяна, яскравого і цікавого історичного діяча, що залишився в тіні літературної вигадки А. Дюма. Тому перед нами стоїть дуже складне завдання крок за кроком відокремити зерна від плевел, зберігаючи безсторонність і суворо дотримуючись фактів.

Портрет графа д'Артаньяна з фронтиспису «Мемуарів» Г. де Куртиля. 1700 р.

Білоцерківський полк, де жила сім'я Мазепи і в якому, як ми бачили, далеко не останню роль грав його батько, був одним з центрів правобережного козацтва.

Навіть із датою народження Мазепи, як і раніше, є різночитання. Здавалося б, цілком безперечно можна вважати, що народився він 20 березня 1639 року за новим стилем у родовому селі Мазепинці на Правобережній Україні²⁵. Проте, в більшості російських довідників (і навіть у лібрето опери «Мазепа») як і раніше, фігурує помилкова дата – 1644 рік (услід за Костомаровим), що робить нашого героя на 5 років молодшим. Дитинство Мазепи випало на бурхливі роки повстання Хмельницького.

²⁵ Рік народження визначений за листом Ф. Орлика, в якому він пише: «мені вже 70 років, стільки, скільки було покійному Мазепі у Бендерах», тобто в 1709 р. День і місяць народження були визначені Т. Падурою на основі запису в Кременецькому єзуїтському молитовнику.

Герб села Мазепинці

Достеменно відомо зі спогадів довіреного секретаря і одного з небагатьох близьких гетьманові людей – Пилипа Орлика (ми ще говоритимемо про те, що історичний Орлик не мав нічого спільного з пушкінським катом Кочубея), що Мазепа навчався в знаменитому Києво-Могилянському колегіумі, що отримав від польського короля в 1659 р. статус академії. Учився він там, мабуть, у кінці 40-х – на початку 50-х років XVII століття, можливо, поступивши туди відразу після отримання його батьком охоронного листа в 1645 р. (у колегіум зазвичай поступали в 7—12 років). За даними козацького Літопису Самійла Величка (сучасника Мазепи і випускника того ж навчального закладу), той закінчив навчання в Академії класом риторики²⁶. Звідси – прекрасне знання мов, що вражало сучасників. Мазепа окрім української, польської і, швидше за все, російської, вільно володів латиною (за спогадами французького дипломата Жана Балюза, «блискучим і глибоким знанням цієї мови міг змагатися з кращими нашими батьками-єзуїтами»), говорив по-італійськи і по-німецьки. Орлик свідчить, що дуже добре Мазепа знав і татарську, якою в ті часи володіли багато хто з козацької старшини.

Пилип Орлик. *Портрет гетьмана. XIX ст.*

«Літопис Самійла Величка». Заголовна сторінка рукопису.
Перша третина XVIII ст.

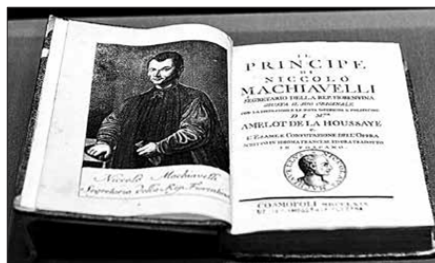
²⁶ Величко С. *Летопись*. Т. II. – С. 342.

Самійло Величко

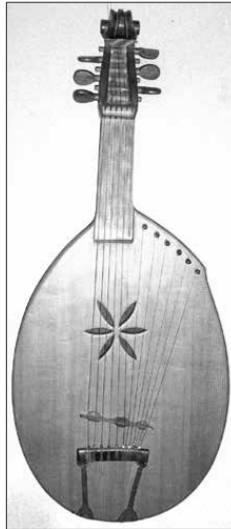
Києво-Могилянська давала й непогані знання древніх авторів – Платона, Аристотеля. У різні хвилини свого життя Мазепа цитував по пам'яті Горация й Овідія. Улюбленим його твором був «Державець» Мак'явеллі. Не зовсім звичайний образ для козацького лідера: він самотньо проводить вечір у своєму наметі серед військового стану за томом латинських віршів. Однак саме в «могилянці» Мазепі, мабуть, прищепили любов до поезії – там студенти вивчали літературу від грецької класики до Ренесансу, а також класи піітики – віршування. Надалі майбутній гетьман сам писатиме вірші, які й нині вражають глибоким філософським змістом, трагічністю і точністю форми²⁷. А також грати на торбані («шляхетський» тип бандури).

Ректором академії в роки, коли там учився Мазепа, був відомий православний діяч Лазар Баранович. Активний прибічник Хмельницького, він мав прищеплювати своїм студентам ідеали козацької вольності. Згодом учень Барановича гетьман Мазепа жертвуватиме величезні гроші на будівництво храмів у його єпархії, всіляко сприятиме зусиллям учителя із поширення ідей просвіти в Україні.

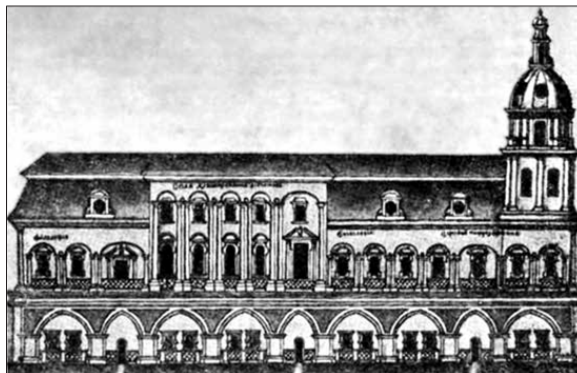

Н. Мак'явеллі. «Державець». Улюблена книга Мазепи

²⁷ До речі, сам А. Пушкін в післямові до поеми «Полтава» писав, що дума, написана Мазепою, «примітна не лише в історичному сенсі».

Торбан. Улюблений музичний інструмент майбутнього гетьмана

Головний корпус Києво-Могилянського колегіуму в XVII ст.

Курс риторики зазвичай завершували в 16—18 років. Приблизно у 1655—1657 р. молодого Мазепу посилають учитися на захід²⁸. І. Бутич (на жаль, без посилання на джерело) пише, що Мазепа вивчав артилерію в Голландії, в місті Девентері²⁹. Крім того, він був в Італії, Німеччині³⁰ й Парижі, на півдні Франції й навіть на прийомі в Луврі на святкуванні Піринейського миру (1659 р.)³¹. Величко говорить, що в цей період Мазепа закінчив курс філософії – вищий етап у системі освіти того часу³².

Поворотним моментом у житті Івана став вибір його батька – прибічника гетьмана І. Виговського й Гадяцького договору. В умовах загострення відносин із Москвою до ідеї Князівства Руського були прихильні багато видатних діячів України – І. Богун, О. Гоголь. Отримавши разом з гетьманом нагороди від польського сейму, Степан Мазепа потім у 1659 році розділив і його долю. Це був складний час. Прибічників Виговського переслідували, Юрій Немирич був розтерзаний черню, як і посланець гетьмана, що зачитав на раді статті Гадяцького договору.

²⁸ Більшість біографів Мазепи абсолютно бездоказово вважають, що вчитися на захід Мазепу послав король. Так, І. Бутич пише, що це сталося в 1656 році. Але, враховуючи, що його батько в цей час був серед старшин Б. Хмельницького, це являється абсолютно неможливим. Набагато вірогідніше припустити, що Мазепу послали на захід через Києво-Могилянську академію, можливо, саме в 1656 р., тим більше, що багато її студентів продовжували свою освіту за кордоном.

²⁹ Універсали Івана Мазепи. К.-Львів, 2002. – С. 21

³⁰ Про це писав Орлик у листі до свого сина.

³¹ Про це сказав сам Мазепа в розмові з Жаном Балюзом.

³² Величко С. Летопись. – Т. II. – С. 342.

Виговський вимушений був відійти від справ і задовольнитися формальним титулом воєводи київського. Так само почесно, під ім'ям подчасного чернігівського (1662 р.³³), відсторонився від політики й Степан Мазепа. Бажаючи вберегти сина, він у 1659 р., мабуть, відразу після повернення Івана з Європи, відправляє його до польського короля з листами від Виговського. Поляки в цей період заграють із старшиною, прагнучи утримати хоч невелику їх частину на своєму боці, і Іван отримує посаду королівського покоевого – почесний придворний сан, що надає право знаходитися при особі короля³⁴. Факт далеко не винятковий – на польській території вчилися діти багатьох козацьких старшин, наприклад, знаменитого полковника О. Гоголя.

Портрет Лазаря Барановича.
Невідомий художник. Перша половина XIX ст.

Іван Богун.
Портрет роботи невідомого автора, XVII ст.

Є відомості, що при польському королеві знаходився і син легендарного запорозького отамана Івана Сірка. Сам майбутній гетьман пояснював, що батько хотів дати можливість синові «навчатися поведженню з людьми біля королівської особи, а не де-небудь у корчмах». Однак у літературі часто слідом за французом де ла Невілем помилково пишуть, що Мазепа був «пажем». Тоді як «покоевий» – це одна з офіційних почесних придворних посад Речі Посполитої, як і «конюший», «кравчий» та інші.

³³ Słownik geograficzny... T. VI. – S. 185.

³⁴ Уперше в документах І. Мазепа іменується «покоевым короля» в листах І. Виговського від жовтня 1659 року, тобто вже після скинення Виговського згетьманства. – ПКК. Т. III. N LXXXII. – С. 361. Тоді ж, у 1659 р., Ян Казимир упривілеї Степану Адаму відзначає, що його син знаходиться «при боку нашем».

Іван Сірко.

Фрагмент картини І. Рєпіна «Запорозжці пишуть листа турецькому султану»

Мазепі було всього двадцять років, але він був добре освічений, мав широкий кругозір і величезні амбіції. До нас дійшли спогади людини, що зустрічала його в цей період життя. Француз Жан Балюз писав, що «в молодості бачив пана Мазепу, красивого і стрункого, при дворі»³⁵.

Молодий красень-козак, що володів європейськими мовами, не міг не виділятися в оточенні Яна Казимира. Навряд чи сам король – колишній кардинал і фанатичний католик, відомий своєю грубуватістю й непримиренністю до козаків, міг мати до нього теплі почуття. Проте є непевні дані, що королева, французенка Марія Людовіка, протегувала юному Івану. Побічно про це говорить і той факт, що Мазепу «добре знав» французький посол при варшавському дворі – батько згадуваного Жана Балюза. Саме по собі близьке знайомство дрібного придворного (до того ж – козака) з іноземним послом викликає багато цікавих міркувань. Інший французький посол де Бонак пізніше писав: «Як я чув від пані воєводи більської, гетьман Мазепа, окрім інших своїх здібностей, легко приваблює до себе своїми чарами жінок, якщо тільки хоче цього». Здатність цю свою Мазепа не втратив аж до самої старості.

Марія Луїза Гонзага (вона ж – Марія Людовіка).

Ю. ван Егмонт. 1650 р.

³⁵ Лист Жана Балюза про Мазепу. // Мацьків Т. Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. К.-Полтава, 1995. – С. 104.

Жан Луї д'Юссон, маркіз де Бонак

Про «придворний» період життя Мазепи ми знаємо достовірно тільки два епізоди, але дуже показових. Перший відноситься до його взаємин із Яном Пасеком, автором знаменитих «Спогадів», що приніс європейську популярність імені Мазепи, хоча і в далеко не найвигіднішому світлі. Саме Пасек приписав Івану епізод, який надалі використали Байрон і Пушкін, – що нібито за любовну інтригу з якоюсь заміжньою шляхтянкою ображений чоловік пустив його скакати зв'язаного й голого на дикому коні. Відомо, що Пасек наводить у своєму творі багато фантазій і літературних вигадок, отже, спробуємо розібратися, що ж було насправді.

Титульна сторінка «Спогадів» Я. Пасека видання 1929 року

«Ян Хризостом Пасек у битві під Ляховичами 1660 р.» Ю. Коссак. XIX ст.

У 1661 році Пасек випадково зустрівся з Мазепою, що їхав з Варшави до короля в Гродно. Іван відразу ж здогадався, що Пасек прямує до литовських конфедератів в якості посланця свого командира, воєводи руського, і поспішив повідомити про це королю. Пасек був заарештований, але зумів виправдатися перед сенаторами³⁶. Проте, безумовно, затаїв злість на «нобілітованого козака», як він сам іменував Мазепу. У своєму «Пам'ятнику» Пасек наводить

³⁶ Pasek J. Pamiętniki. – S. 211—212.

дуже цікавий і показовий випадок їх чергового зіткнення. Сталося це в «останньому покої, перед тим, де був король», тобто в приймальні. Пасек, прийшовши до Яна Казимира, побачив там Мазепу (адже той був «покоєвим»). Поляк, за власним висловом, був «добре напідпитку» й відразу обмінявся з Мазепою декількома гострими фразами, а потім ударив його по обличчю. Іван схопився за шаблю, Пасек теж. Придворні кинулися до них, кричачи «Стій, стій! Король тут за дверима». При цьому, як відзначає Пасек, ніхто не став на сторону Мазепа. Ситуація дуже показова. Мазепа, проявив кмітливість і, дотримуючись інтересів короля, заарештував бунтаря-конфедерата. Тепер його публічно образив опонент, і все одно симпатії його польських колег були на стороні п'яного забіяки-конфедерата. Найприкметніше, як це пояснював Пасек: «той був трохи шахрай і до того ж козак, нещодавно nobilitований»³⁷. Цей опис він завершував наступним пасажем: Мазепа «пішов із покою трохи не плачучи; не так йому було боляче від удару, як від того, що придворні не визнавали його за колегу». Епізод цей чудово характеризує ставлення середнього польського шляхтича до українських козаків, навіть до шляхетної старшини. Тут можна згадати, як інший поляк-шляхтич Миколай Ємйоловський писав у 1659 році у своєму особистому щоденнику з обуренням, оцінюючи умови Гадяцького договору: «козаків, простих селян 2000 чоловік званням шляхетства польського нагороджено»³⁸. Тобто різниці між «хлопом», «селянином» і «козаком» польський шляхтич не бачив.

Ян II Казимир.

Р. Шульц. Близько 1658 р.

Король формально примирих Мазепу з Пасеком, змусивши їх публічно обнятися, але останній, як вважають сучасні історики, вирішив по-своєму помститися «козакові» і приписав йому в своєму «Пам'ятнику» адюльтерну історію з пані Фальбовською. Можливо, схожий епізод і мав місце десь у Речі Посполитій, але явно не з Мазепою (хоча не виключено, що той і справді користувався прихильністю польських шляхтянок). Пасек у своєму творі заявляє, що Мазепа «від сорому» поїхав геть з Польщі і що нібито не знає, що з ним далі стало. Це явна брехня, оскільки в 90-ті роки XVII століття, коли Пасек писав свій «Пам'ятник», про Мазепу, тоді вже гетьмана України, знали в Речі Посполитій всі. Пише Пасек, що Мазепу «віддали на навчання до французів»³⁹, але, як ми говорили вище, цей епізод його біографії, мабуть, мав місце ще до служби при польському дворі.

Сам по собі любовний роман із заміжньою жінкою не був явищем рідкісним для тієї епохи: Богдан Хмельницький сам одружився на вінчаній за католицьким обрядом Олені Чаплинській. Але навіть якщо роман Мазепа з Фальбовською мав місце, то скачки на коні – виключно вигадка Пасека. «Брехун», як про нього висловлювалися сучасники, і жвавий мод-

³⁷ Там же. – С. 321.

³⁸ Jemiołowski M. Pamiętnik. Lwów, 1850. – S. 135.

³⁹ Pasek J. Pamiętniki. – S. 327.

ний письменник, він явно запозичував сюжет з античної трагедії Сенеки «Іполит», аналогічної за змістом. Сенеку Пасек мав прочитати, навчаючись в єзуїтському колегіумі в Раві, і згодом визнав яскравий «сюжет з конем» чудовою помстою Мазепі.

Епізод «з конем» – вигадка Пасека і з хронологічної точки зору. Його зіткнення з Мазепою в придворному покої сталося в 1662 році (приблизно на початку літа), і відповідно кара Фальбовського повинна була мати місце після цього. Але «поїхати з Польщі» Іван у кінці 1662 року ніяк не міг, оскільки в кінці січня 1663 року король послав його (як свого «покоєвого») до гетьмана Правобережної України Павла Тетері⁴⁰. Зі своїм завданням Мазепа впорався успішно, і в кінці березня Ян Казимир доручає йому незвичайно урочисту й почесну місію – відвезти Тетері «клейноди», тобто символи гетьманської влади. При цьому багато питань для обговорення з гетьманом доручалися Мазепі «на словах». Король настільки високо цінував молодого козака, що вважав за можливе на наступному етапі його поїздки до гетьмана Лівобережної України Якимом Сомком, з яким у поляків були вкрай напружені стосунки⁴¹. Усе це, безумовно, доводить, що вигадка Пасека про «ганебну втечу» Мазепи з Польщі не має під собою ніякої основи. Якби над ним дійсно висіло «ганебне тавро», він не міг би отримати такого почесного завдання від короля.

Павло Тетеря

Місія «з клейнодами» до правобережного гетьмана – це другий відомий епізод «придворного життя» Мазепи. Зустріли його у Тетері вкрай недоброзичливо. Гетьман був ображений, що клейноди були привезені йому від короля «персоною такою маловажною» і нагадував, що його попередникам вони вручалися польськими сенаторами. Королеві було написано гнівне послання, що досить ясно ілюструє, що відбувалося у Тетері. Від імені Війська Запорозького заявлялося, що гетьманові заборонено приймати регалії з рук Мазепи, «як особи зовсім незначної, свого брата-козака, невідомого ні там, ні тут ніякою заслугою: він бо не доріс ще до такої честі, і міцно журило його за те, що він, не давши собі звіту в тому, хто він такий і яке його звання, зважився покласти на себе той обов'язок»⁴².

⁴⁰ 26 лютого 1663 року І. Мазепа був відправлений Тетерею назад до короля. – Памятники, изданіе киевской Археогрaфической Комиссией (далі – ПКК). Т. IV. N LIX. – С. 271.

⁴¹ Інструкція І. Мазепі з коронної канцелярії, 31 березня 1663 р. – Pisma do wieku Jana Sobieskiego. N 49. – S. 214—221.

⁴² Лист П. Тетері королеві, 2 травня 1663 р. – ПКК. Т. IV. N LXV. – С. 295.

Клейнод гетьмана Івана Мазепи – мощехранительниця

У якусь мить світ Мазепи завалився, виявившись повітряним замком, збудованим на піску. Надалі йому ще кілька разів належало починати все наново, опинившись на межі загибелі. Кожного разу він мужньо тримав удар долі й знаходив у собі сили, щоб розпочати спочатку. Але, напевно, тоді вперше, в двадцять чотири роки, було особливо важко. Несподівано відверто і жорстко, йому дали зрозуміти, що в Польщі він завжди буде тільки «козаком-схизматиком», людиною другого сорту, без права претендувати на багато що. А для козаків – він був «ляхом», нікому не відомим і нікому не потрібним. Усі його знання мов, європейська освіта і неабиякий розум – нічого не означали. І тепер, у двадцять чотири роки, після довгих років наполегливого навчання і праці, потрібно було розпочинати все спочатку, якщо його не влаштовувала роль середняка, що покійно зносить усі удари оточення.

Мазепа робить непростий, але вірний вибір – він залишається в Україні. Він зрозумів, що тут він свій, «козак», хоч і невідомий. А в Польщі – він теж «козак», і означає – чужий. На все своє довге життя він збереже свою неприязнь до «шляхетської республіки», що не зуміла оцінити його належним чином, і з таємним задоволенням спостерігатиме початок падіння Речі Посполитої.

Після невдалого перебування у Тетері, під час походу поляків на Лівобережжі (тобто в кінці 1663 р.), як пише «Літопис» С. Величка, Мазепа ухилився від королівської служби і залишився при своєму батьку⁴³. Тут не можна забувати про зв'язки Степана Мазепи з Іваном Виговським, який виходить у 1663 році з тіні небуття й очолює старшинську змову на Правобережній Україні, спрямовану проти Польщі. У цій змові брали участь такі видатні діячі України, як Іван Богун (він очолював змову серед козаків, що були при королеві), Петро Дорошенко, Остафій Гоголь, Михайло Ханенко, митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський і багато інших. Цілком імовірно, що С. Мазепа теж не залишився в стороні від цих подій, тим більше, що їхній епіцентр був у районі Білої Церкви – недалеко від родового гнізда Мазеп⁴⁴. Змова зазнала невдачі, Виговський і Богун були розстріляні, багато хто заарештований. У цій ситуації, ще й в умовах того, що почалося повстання на Правобережжі, Мазепа і залишається в Україні. До того ж у 1665 році помирає його батько, у 1666 році Дорошенко укладає союз із Туреччиною, спрямований проти поляків, у 1667 році помирає королева Марія Людовіка, а в 1668 році зрікається престолу Ян Казимир. Україна вже ніколи добровільно не буде з Польщею, і тільки на білому коні переможця вступить Мазепа в польські землі.

⁴³ Величко С. Летопись. – Т. 2. – С. 342. Те, що Іван був під час походу при королеві – не викликає сумніву, оскільки зберігся «Реєстр тих, хто був з королем й. м. за Дніпром», підписаний особисто Яном Казимиром. У ньому значиться Іван Мазепа (Iwan Mazepa) – показово, що саме Іван, а не Ян або Іоанн. – Świat pogranicza. Warszawa, 2003. – S. 184.

⁴⁴ Детальніше про ці події див. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.). К., 2003.

Йосип Нелюбович-Тукальський, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі.
Гравюра 1843 року

Петро Дорошенко.
Невідомий автор. XIX ст.

Михайло Ханенко.
Невідомий автор. XVII ст.

Слід зазначити, поширений міф, що Мазепа спочатку «зрадив російського царя», а потім «зрадив польського короля». Присягати в Переяславі в чотирнадцять років він не міг, до того ж у цей час учився в київському колегіумі. Ніяких відомостей, що він присягав королю в 1659 р., також немає. До того ж, якщо присяга королеві й мала місце – то він «зрадив» його так само, як Б. Хмельницький, П. Дорошенко і тисячі інших старшин і козаків, йдучи за геополітичним вибором Гетьманщини.

У будь-якому разі, роблячи в кінці 60-х рр. XVII ст. свій вибір на користь козаків (що взагалі-то було природним наслідуванням сімейних традицій), Мазепа ставив себе в непросту ситуацію. У нього були молодість, сили й військові навички – непоганий багаж, щоб починати кар'єру у Війську Запорозькому. Жан Балюз відзначав його «велику військову відвагу». Документи донесли до нас чудовий епізод, як Мазепа під час поїздки до Москви піддався нападу

розбійників, але вправно зумів вискочити в них з-під носа⁴⁵. Здатність не втрачати голову в критичній ситуації – вона або є, або її немає зовсім. Холоднокровність і особиста мужність були властиві Мазепі, зокрема й у політиці. Але сили і спритності було явно нежлстатньо, щоб добитися життєвого успіху. З його честолюбством і амбіціями такий шлях був занадто довгим і уразливим. І Мазепа прийняв рішення, що відразу міняло його статус: приблизно в 1668 році він одружився з удовою Ганною Фридрикевич, старшою його за віком і з двома дітьми. Значною перевагою Ганни були її родинні зв'язки. Батько – Семен Половець – знаменитий козацький старшина, полковник білоцерківський ще при Богдані Хмельницькому. У кінці 60-х років XVII століття він мав звання генерального осавула, а потім і судді в Петра Дорошенка. Перший чоловік Ганни (він загинув десь у 1665 році⁴⁶) – Самуїл Фридрикевич – був білоцерківським полковником у Тетері, а потім у гетьмана С. Опари. Рідна сестра Ганни була дружиною Дорошенка⁴⁷. Таким чином, завдяки своєму одруженню Мазепа відразу ставав близькою і довірною людиною в оточенні гетьмана Дорошенка. Це зайвий раз доводить, що над Мазепою не панувала ніяка «пляма ганьби» в стилі небилиць Пасека – можна не сумніватися, що інакше йому б не дозволили поріднитися з вищою козацькою елітою Правобережжя.

Шлюб Мазепи доводить, що всупереч шаблону, що використовується в певного роду літературі, він абсолютно свідомо зробив свій «козацький» вибір, розірвавши усі нитки, що зв'язували його з Варшавою.

Звичайно, ні про який «бурхливий роман» з Фридрикевич принаймні з боку Мазепи, мови не йшло. Без сумніву – шлюб за розрахунком. Вчинок, що безумовно, свідчить про честолюбство нашого героя і про його пристрасне бажання зробити кар'єру. Втім, навряд чи в історії були політичні або військові діячі, позбавлені честолюбства. Але, з іншого боку, як ми побачимо нижче, Мазепа дотримуватиметься вірності дружині аж до її смерті, а також піклуватися про її дітей. У самого гетьмана дітей не було, дочка, що народилася, незабаром померла.

Слід зазначити ще один момент: саме впродовж цих декількох непростих років Мазепа перетворився із запального й зарозумілого молодика, який хапався за шаблю в приймальні короля й наважувався відправитися до гетьмана з регаліями влади, у того Мазепу, який так і залишився для істориків загадкою. У потайного, що недовіряв нікому, стриманий на емоції та ховав за сімома печатками свої мрії і плани. Тільки маючи величезну силу волі й незвичайну цілеспрямованість, він міг учинити це перетворення, що дозволило йому стати успішним дипломатом і політиком.

Дуже показові два незалежні відгуки людей, що добре особисто знали надалі Мазепу. Орлик писав: «...від покійного Мазепи навчився я, що коли у свою чергу треба висловити свою думку, то нерідко буває краще зовсім промовчати». А Жан Балюз відзначав, що коли Мазепа «розмовляє, то більше любить мовчати й слухати інших. Він належить до тих людей, що віддають перевагу або взагалі мовчати, або говорити і не сказати»⁴⁸. І це при тому, що, як ми можемо судити з окремих нюансів і епізодів, що дійшли до нас, Мазепа залишався в душі гордієм, здатним на нестримну пристрасть, не позбавленим марнославства, що усвідомлює свою перевагу, і небайдужим до зовнішніх атрибутів своєї влади. За навмисним самоприниженням перед

⁴⁵ «І в той деревне учинился пожар. И те де люди, покиня ево побежали однимать пожару, а он де в то время с товарищи того двора уехали верхами». – Російський Державний Архів Давніх Актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. Оп. 1. № 141. Арк. 76.

⁴⁶ Принаймні у кінці листопада 1664 року С. Фридрикевич був живий і підписував інструкцію козацьким послам на сейм. – Україна модерна. 1999—2000. № 4—5. – С. 407.

⁴⁷ Цей факт про те, що друга дочка С. Половця була у шлюбі за П. Дорошенком, наводить американський дослідник козацької генеалогії Г. Гаєцький. У новітній праці про старшинські роди В. Кривошеї говориться тільки про двох дружин (дочки Яненка-Хмельницького та Єропкиної). В. Степанков говорить про трьох дружин, не називаючи їх поіменно. Тому вважаю, що дані Г. Гаєцького достовірні. – G. Gajeccki. The Cossack Administration of the Hetmanate. Harvard, 1978. V. 2. P 571.

⁴⁸ Лист Жана Балюза про Мазепу. // Мацьків Т. Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. К.-Полтава, 1995. С. 105.

російськими «временщиками» ховалися блискучий розум і усвідомлення власної переваги, за холодною розважливістю кар'єриста – палкий романтизм людини, що вірить у свої ідеали.

Багато хто негативно оцінює цю двоїстість Мазепи, вважаючи його лицеміром. Але хіба могла інша людина вирвати Україну з хаосу Руїни, знаходити компроміси з протиборчими таборами, будувати і створювати, перемагати й об'єднувати? Історія відповідає однозначно – зробити це зміг тільки Мазепа.

Його кар'єра у Петра Дорошенка почалася в страшний для України час. Руїна охоплює всю територію Гетьманщини – у буквальному і переносному значенні цього слова. Як люті шуліки, билися за українські землі Московська держава, Річ Посполита і Туреччина. За Андрусівським договором 1667 року Лівобережжя залишилося за Москвою, а Правобережжя – за Польщею. Інтереси гетьманів і України при цьому, зрозуміло, не враховувалися. Можна тут відзначити, що Річ Посполита, вибравши шлях імперської експансії, через сто років повторила долю розділеної України.

Іван Брюховецький. *Невідомий художник. XVII ст.*

У самій Гетьманщині, як звичайний наслідок революційних подій, починається кривава боротьба за владу, в якій кожне угруповання жадало загибелі іншої. На Правобережній Україні гетьман Тетеря втік, кинувши булаву. На його місце обрали Опару, але за короткий час його вбили, і гетьманом став Петро Дорошенко, який, наслідуючи приклад Хмельницького, уклав союз із Кримом (грудень 1666 року). Він починає похід на Лівобережжя, прагнучи знову об'єднати Україну. Гетьман Лівобережної України Іван Брюховецький, що проводив промосковську політику, своєю спробою провести перепис населення для встановлення жорстких податків викликав загальне невдоволення. В умовах наступу Дорошенка, на Лівобережній Україні спалахнуло масове повстання проти Брюховецького. Він склав булаву перед Дорошенком, але це не врятувало його від загибелі – його розтерзали козаки. На якийсь недовгий час Гетьманщина знову об'єдналася під булавою єдиного гетьмана. Але скористатися моментом Дорошенко не зумів. Він поїхав до Чигирин (гетьманської резиденції на Правобережжі), залишивши своїм заступником Дем'яна Многогрішного. Спокуса владою виявилася занадто велика. Многогрішний присягнув на вірність Москві в обмін на булаву лівобережного гетьмана (березень 1669 року).

Дем'ян Многогрішний.

Портрет роботи невідомого художника XVII ст.

Дорошенко, хоч і не визнавав «самозванця», але готовий був з ним співпрацювати, щоб домогтися від Москви поступок, широких автономних прав, на яких він готовий був визнати владу російського царя. Для того, щоб мати на переговорах з Москвою вагоміші аргументи, Дорошенко уклав договір з Туреччиною про спільне звільнення правобережних земель України від польського володарювання. У травні 1672 року султан виступив з величезною армією, взяв неприступну твердиню Речі Посполитої Кам'янець-Подільський і обложив Львів. Поляки, у жаху, підписали 7 жовтня 1672 року Бучацький договір, за яким відмовилися від домагань на Україну. У Москві тепер були розв'язані руки, щоб прийняти Дорошенка разом з Правобережжям.

Але Руїна робила свою темну справу. Жадання влади опановувало серця. Старшина організувала змову проти Многогрішного. За угодою з московськими воєводами його заарештували і відправили до Москви (березень 1672 року). Там колишнього гетьмана піддали тортурам і, не добившись ніяких доказів його провини, разом із сім'єю навіки заслали в Сибір. Лівобережним гетьманом обрали генерального суддю Івана Самойловича, ставленика старшини, повністю лояльного Москві. Самойлович хоч і був прибічником ідеї об'єднаної Гетьманщини, але побоювався, що єдиним гетьманом стане Дорошенко.

Іван Самойлович.

Портрет роботи невідомого художника. Близько 1690 року

«Ян III Собеський у лавровому вінку».

Ю. Шимонович-Семигиновський. 1677 р.

Однак зовнішня ситуація теж міняється. Польський воєначальник Ян Собеський отримав блискучу перемогу над турками під Хотиним, і незабаром піднесена шляхта обрала його польським королем на місце померлого Михайла Вишневецького. На Правобережжі росло невдоволення проти Дорошенка через грабежі його союзників татар і турків. До того ж йому

доводилося воювати ще з одним самозваним «гетьманом» – Михайлом Ханенком, що орієнтувався на Польщу. Самойлович усіляко налаштовував царський уряд проти Дорошенка, і в Москві почали холонуть до ідеї «єдиної України», здійснення якої уявлялося все більш складним і далеким.

Ось у такий страшний час Мазепа стає близькою до Дорошенка людиною. Задущлива атмосфера Руїни – загальної підозрілості, недовіри й виказування повинна була залишити невитравний слід у душі Івана. Орлик згодом писав про Мазепу: «...усім відомо, як він нікому не вірив і як важко було заслужити його довіру». Десь у ці роки Мазепа пише свою поему, одну з трьох що дійшли до нас (точніше – думу), в якій з болем і гнівом міркує про трагічну долю України. Жорстокий докір він кидає своїм співвітчизникам:

Всі спокою щиро прагнуть,
А не в один гуж тягнуть,
Той направо, той наліво,
А всі браття, то-то диво!
Нема ж любові, німа ж згоди
Од Жовтої узявши Води⁴⁹;
През незгоду всі пропали,
Самі собі звоювали.

Він засуджував гетьманів, що укладають союз із невірними, продаються за гроші полякам або прислужують Москві. Така політика, на думку Мазепи, призводила до величезних бід в Україні:

Од всіх сторін ворогують,
Вогнем, мечем руйнують.
Од всіх нема ж зичливості
Ані слухної учтивості;
Мужиками називають,
А підданством дорікають.

На одвічне питання «що робити» Мазепа відверто відповідав: «Я сам бідний, не здолаю» і закликав «без жадної політики» взятися за руки:

А за віру хоч умріте,
І вільностей бороніте!

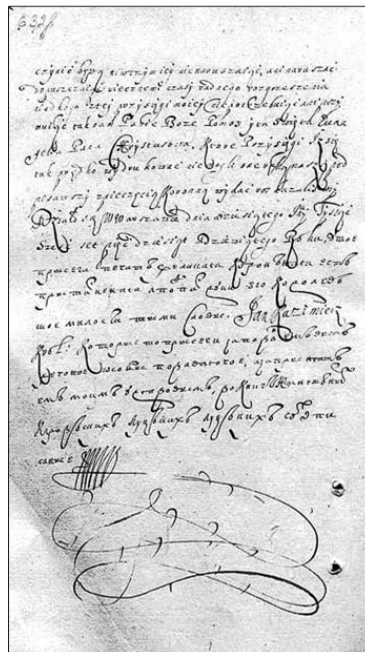
Ця поема Мазепи, без перебільшення, є однією з найвірніших оцінок суті Руїни.

Працювалося з Дорошенком непросто. Хоча він був старший за Івана тільки на двадцять років і свого часу теж учився в Києво-Могилянській академії, але вони походили з різних світів. З юних років Дорошенко служив у козацьких військах, пройшовши все повстання Хмельницького від рядового до полковника. Суворий, жорсткий і похмурий – з ним було складно знаходити спільну мову. Але дозволю собі припустити, що ідеали єдиної, сильної Гетьманщини, в які так свято і безкорисливо вірив Дорошенко, назавжди залишилися священними і для Мазепи. Своєрідним символом цих ідей сдугував усе той же Гадяцький договір, за який боровся батько Івана, якого тепер домагався від поляків Дорошенко і до якого знову звернуться старшини Мазепи в тривожному 1707 році.

⁴⁹ Мається на увазі перша перемога Б. Хмельницького над поляками у травні 1648 р.

Дорошенко цілком оцінив «розторопність і допитливість» – характеристика «Літопису» Самійла Величка⁵⁰ – молодого козака. Правда, займав він в оточенні гетьмана дуже своєрідне місце – йому довіряли, його цінували, до нього ставилися з повагою, але офіційного звання не давали й тримали на деякій дистанції. Іван брав участь у військових експедиціях Дорошенка, влітку 1672 року очолював гарнізон захопленого козаками Крехова⁵¹ (в околицях Львова). Поляки зі злістю писали, що в Крехові Мазепа віддав католицький монастир «ворогові святого хреста на розграбування»⁵². Але в основному він займався дипломатичною діяльністю.

Біографи Мазепа (навіть О. Оглоблин, Д. Яворницький та ін.) вважали, що Мазепа тільки одного разу (чи двічі) їздив з дорученнями гетьмана в Туреччину. Насправді можна говорити, що Мазепа стає основним кур'єром Дорошенка в його переговорах зі своїми татарсько-турецькими союзниками. Перша згадка про його поїздки відноситься до весни 1673 року. Росіяни ввіймали дорошенківського осавула, який під тортурами повідомив, що гетьман відправив до Криму козака, «прозвища ему Мазепа», за ордою, і що той вже прислав гінця зі звісткою, що хан виступає з Криму з усією кримською і ногайською ордою⁵³. У вересні того ж 1673 року Мазепу зустрічають у Рашкові на кордоні з Молдавією. Разом з товмачем⁵⁴ він їхав з турецької землі, від султана, куди його відправив Дорошенко⁵⁵. Найцікавіше, що в обох випадках Мазепу, який очолював посольства, іменують просто «козаком». Повторюся, що реальна його роль при гетьманському дворі була незрівнянно вища.

Присяга короля Яна Казимира на Гадяцькому договорі, підписаному 10 червня 1659 року

Навесні 1674 року в Переяславі призначається загальна рада для обрання гетьмана єдиної України – «обох берегів». Це була історична подія. Очікувалося, що правобережні козаки теж візьмуть участь у виборах. Ханенко, порвавши з поляками, склав на раді клейноди. Доро-

⁵⁰ «для своєї росторопності и цікавости». – Величко С. Літопись. Т. II. С. 342.

⁵¹ Щоденник польського посольства, 27 серпня 1672 року. – Pisma do wieku J. Sobieskiego. Т. II. N 425. S. 1100.

⁵² Сіверянський літопис. 2003. № 5–6. Док. № 6. С. 18. У Ю. Мищика ця польська звістка помилково датована 1669 роком, хоча вона, мабуть, відноситься до 1672 р.

⁵³ Акты ЮЗР. Т. XI. № 68. С. 231.

⁵⁴ Тобто з перекладачем.

⁵⁵ Синбирский сборник. Малороссийские дела. № 13. С. 12–13.

шенко все ж не поїхав і послав своїм представником на раду Івана Мазепу (!) із заявою про прийняття підданства Москві. Важко сказати, як Мазепа представився на раді. У царській грамоті до Дорошенка говорилося: «...прислал к ним в Переясловль генерального своего писаря Ивана Мазепу...»⁵⁶. На це Дорошенко заперечував: «...послали есмі, хотя не генерального писаря, однако нам верного приятеля, господина Мазепу...»⁵⁷. Дуже прикметне формулювання! «Вірний приятель», але «господин». Довірчо, шанобливо, але підкреслено не «генерального писаря» (перша після гетьмана посада в Гетьманщині). Невже Мазепа з природженого честолюбства так представився російським послам?

27 березня 1674 року в Переяславі представники 10 полків України обрали єдиним гетьманом Івана Самойловича. Була принесена присяга на вірність царю, і укладені чергові пункти угоди з Москвою. Але по поверненні Мазепи Дорошенко змінив своє рішення про підданство царю і зберіг союз з Туреччиною. Як стверджував згодом Мазепа, правобережного гетьмана підбив на це кошовий отаман Іван Сірко. Утім, цілком можливо, Іван у даному випадку вигороджував Дорошенка і мстився запорожцєві. Підстави в нього для цього, як ми побачимо нижче, були.

Корсунь. Малюнок Н. Орді. 1870 р.

Якщо знову ж таки вірити словам Мазепи, Дорошенко після Переяслава був на нього злий. Коли Іван просився з'їздити в Корсунь до дружини, Дорошенко звинуватив його в зраді («що он де хочет изменить»). Гетьман, зокрема, докоряв Мазепі, що його «соболями прельстил» Ромодановський. Дорошенко навіть зажадав від Мазепи присягнути, що він нічого поганого в Переяславі про нього не говорив. Мазепа був змушений у присутності митрополита Тукальського присягнути на вірність Дорошенку.

Наближався черговий поворотний момент у долі Мазепи. Цього разу – дуже трагічний. Дорошенко відправляє його до турецького візиря. Місія ця була дуже важлива і відповідальна, враховуючи ситуацію, що складалася, те, що багато правобережних полковників перейшли до Самойловича, син Дорошенка зазнав поразки, і Москва була як ніколи сильна. Дорошенко в листі до візиря писав про Мазепу як про «свого вірного»⁵⁸. Мазепа віз листи гетьмана до хана і візиря, п'ятнадцять полонених козаків – мабуть, для підтвердження лояльності Дорошенка турецькому двору. З ним також було дев'ять татар, що служили провідниками й охороною. Мазепа їхав добре відомим йому маршрутом, через Дике поле⁵⁹, що приховало стільки небезпек.

⁵⁶ Акты ЮЗР. Т. XII. N 112. С. 332.

⁵⁷ Там же. № 133. С. 425.

⁵⁸ Акты ЮЗР. Т. XI. № 151. С. 508.

⁵⁹ Диким полем називали величезні незаселені простори, що лежали на південь від кордону Кам'янець—Винниця—Умань аж до Криму. Ці поля зазвичай були місцем здобичі вільних козаків і татарських чамбулів.

При переправі через річку Інгул на них напали запорожці. Збереглося багато, правда, досить сухих описів цієї події. В результаті короткої кривавої сутички частина татар була убита, інші потонули в річці, козаки звільнені. А Мазепа? Мазепа потрапив у полон до запорожців.

За цією логікою події він не міг залишитися живим. У кривавій і жорстокій бійні, коли всі ті, що супроводжували його загинули. Проте ми ще не раз зможемо переконатися, що сам Бог беріг Мазепу.

Запорожці – вільні, хвацькі лицарі, що не визнавали угод, присяг і договорів, служили то королеві, то цареві, то самому бісові, вважали себе «захисниками християн», але насправді стали одними з головних винуватців Руїни. Вони ненавиділи «реєстрових» козаків, тим більше – шляхетну старшину, не визнавали недоторканості чужих послів – тим більше до «невірних». Ненавиділи вони і Дорошенка, як підданого султана. Потрапити в їх руки, щойно омиті кров'ю, коли в повітрі панувала смерть, а звільнені полонені волали до помсти!

Мазепа пізніше сухо заявляв: він від них не тікав, бою з ними не чинив, і листи, що були при нім, віддав Сірку⁶⁰. Чинити опір великому загону запорожців, так само як і намагатися втікати від них – означало вірну смерть. Але і залишитися, і добровільно віддати себе їм у руки – можна було тільки, не втративши цілковите самовладання. Утім, потрібно визнати – Мазепа міг бути хоробрим, зустрічати небезпеку з холодною головою і з гідністю дивитися в обличчя смерті. Він чинив так завжди, в найтяжчі хвилини свого життя. Так само він триматиметься і на смертному одрі. У нас немає ніяких підстав вважати, що при фатальній зустрічі з запорожцями він поведився інакше.

Першим про взяття в полон Мазепи написав польському магнатові, підчашому серадзькому, переяславський полковник Дмитро Райча. У його словах, що «Іван Мазепа, який вашій милості... як розумію, відомий», потрапив «у руки Івана Сірка» – проглядала іронія⁶¹. Райча не міг припустити, що його власне життя за декілька років знаходитиметься в руках цього самого Мазепи, вже – гетьмана. Але тоді він був правий – поляки могли тріумфувати – колишній «покоєвий» мав безславно померти від тортур запорожців.

Джерела різняться в подробицях, що відбувалося далі. Сам Мазепа говорив, що залишався з Сірком у степу майже п'ять тижнів⁶². Сірко пізніше згадував, що запорозьке військо «дарувало Мазепу душею і здоров'ям» – тобто дарувало йому життя (але не свободу). Значить, як мінімум, таке питання, чи варто йому жити, піднімалося. Самійло Величко, що мав тісні зв'язки із Запорожцями⁶³ у своєму «Літописі» говорить, що на раді запорожці, почувши свідчення звільнених ними козаків і прочитавши листи, що були з Мазепою, тут же хотіли його «растерзати і убити». Але зробити цього не дали Сірко та інші «товариші» (тобто заслужені козаки). Величко приводить напівлегендарне повідомлення, що там, на раді, хтось із отаманів (ймовірно – сам Сірко) нібито сказав запорожцям «пророчі» слова: «Панове братя, просим вас не убивайте сего человека, может он вам и отчизне нашей впред згодиться». Військо послухалося, зберегло Мазепі життя, але закувало його в «крепкие кандалы»⁶⁴.

⁶⁰ «Расспрос» Мазепи в Москві. – Акты ЮЗР. Т. XI. № 170. С. 561—562.

⁶¹ Синбирский сборник. Т. 1. М., 1844. С. 212.

⁶² «Расспрос» Мазепи в Москві. – Акты ЮЗР. Т. XI. № 170. С. 558—559.

⁶³ Детальніше про цей див: Таїрова-Яковлева Т. Г. К биографии автора казацкой летописи Самойла Величко. // Studia Slavica et Balcanica. 2016. № 2 – С. 76—88.

⁶⁴ Втім, далі Величко наводить явно неправдиві дані, що нібито Мазепа провів у кандалах «несколько лет» і був відпущений запорожцями тільки після довгого умовляння Самойловича і після виплати їм відкупного. Тут позначається та неприязнь, яку Величко відчував до Мазепи, що став винуватцем його полонення і безславного закінчення кар'єри. До того ж Величко писав у роки, коли ім'я Мазепи знаходилося під найсуворішою заборорою й анафемою. Звідси – прагнення додати принизливі для Мазепи деталі, а з іншого боку – показати, що той був усім зобов'язаний Самойловичу. (Величко С. Летопись. Т. II. С. 341—342).

Можна не сумніватися, що, знаходячись у руках запорожців, Мазепа пережив одні з найстрашніших і принизливіших хвилин свого життя. Назавжди він збереже свою приховану ненависть і відразу до Запорозжя.

Цілком можливо, що Сірко цілеспрямовано «полював» за Мазепою, який трохи не привів Дорошенка до підданства царя (чого, як ми пам'ятаємо, Сірко категорично не хотів). З іншого боку, залишаючи йому життя, кошовий отаман проявляв політичний прагматизм – полонений Мазепа був сильним аргументом і в переговорах з Дорошенком, і з Самойловичем.

Звичайно, Сірко не чекав, що за його полоненого почнеться справжня політична боротьба. 3 серпня Іван Самойлович (гетьман «обох берегів» України) повідомив царя, що Сірко і запорожці з метою заслужити царську милість упіймали дорошенківського посла Мазепу і звільнили полонених лівобережних козаків. Сірко прислав Самойловичу знайдені в Мазепи листи, але гетьман цим не задовольнився і почав вимагати видачі самого посланця⁶⁵. Вийшов і царський указ кошовому, щоб той прислав Мазепу⁶⁶. Але Сірко відмовлявся. Важко однозначно сказати, що утримувало знаменитого отамана, котрий із власного досвіду знав про російський Сибір. Чи позначалася запорозька традиція «не видавати», чи він не хотів остаточно сваритися з Дорошенком, посилаючи його найближчого помічника на розправу. Сам Мазепа, як і раніше знаходячись у полоні в запорожців, ймовірно і не здогадувався, на якому рівні найвпливовіші політики боролися за голову його – ще майже нікому не відомого козака.

Окрім Самойловича, у битву за Мазепу вступив Григорій Григорович Ромодановський – знаменитий російський воєвода і полководець. Ромодановський прославився своїми діями в Україні ще з 50-х років XVII століття. Воював з Виговським, Богуном, Юрієм Хмельницьким, неодноразово не без допомоги своєї армії повертав Україну до присяги цареві. Відрізнявся жорсткістю, якщо не жорстокістю, безумовним військовим талантом і відмінним знанням місцевої ситуації. Син його, до речі, вчився в Києво-Могилянській академії. Ромодановський особисто написав Сірку, вимагаючи видати Мазепу. Отримавши відмову, він, не вагаючись, послав людей до Харкова, заарештував дружину Сірка, а зятя його велів доставити до себе. Зятеві отамана було, мабуть, зроблено відповідний наказ, після чого він був відправлений до Сірка. Кошовий отаман здався і прислав Мазепу в Черкаси, де знаходилися гетьман і Ромодановський⁶⁷. У своєму супровідному листі до Самойловича Сірко люб'язно писав, що «за бажанням твоїм» посилає Мазепу «для словесної розмови про намір Дорошенка».

Найдивовижніше полягало в тому таємному листі, який знаменитий отаман направив гетьманові: «...зело и покорно велможности твоей прошение свое приносим о Иване Мазепе... твоя милость, яко отец милосердій, покажи милость свою, чтоб он в неволе не біл...». Своє прохання Сірко пояснював тим, що скажуть – «войско дарили его (*тобто Мазепу*. – Т. Т.-Я.) здоровьем и волею», а, мовляв, «Серко засылает в неволю». Лист закінчувався наступними словами: «И повторе велможности твоей, добродетя своего, прошу о том человеке»⁶⁸. Можу з упевненістю сказати, що ніколи – ні до цього, ні після, Сірко так ні за кого не просив.

Можна припустити, що Мазепа їхав з важким серцем. Як пізніше згадувала старшина, Мазепу «кошовий Сірко прислав у нужденному одязі до Самойловича»⁶⁹. З вогню та в полум'я. Від свавільних запорожців у ворожий стан Самойловича, що ненавидів Дорошенка і все, що з тим було пов'язано. Ось тут і слід згадати про один з найяскравіших талантів Мазепи. Орлик писав про нього: «Ніхто не міг краще обійтися з людиною, притягнути її до себе. Не досяг-

⁶⁵ Акты ЮЗР. Т. XI. № 151. С. 496—498.

⁶⁶ Собрание государственных грамот и договоров (далі —СГГИД). – Ч. IV. № 96. С. 315—316.

⁶⁷ Сам Г. Г. Ромодановський у своїй відписці до царя не вдається до таких подробиць. Але ось його офіцер Є. Буличов, прибувши в Москву, дав детальний звіт про те, як йшли справи з видачею Мазепи. – Акты ЮЗР. Т. XI. № 174. С. 590—591.

⁶⁸ Лист І. Сірки гетьману І. Самойловичу. – Акты ЮЗР. Т. XI. № 173. С. 585— 586.

⁶⁹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. // Іван Мазепа. Варшава, 1939. Т. 1. С. 133.

нувши з першого разу своєї мети, він не складав зброю, не переставав улещувати людину доти, доки не робив своєю». Самойлович став одним з перших, хто не встояв перед «чарами» Мазепи (зауважу, таких буде маса, не виключаючи самого Петра І). Вже за декілька днів після офіційного допиту в Черкасах гетьман писав «пойманному дорошенкову козаку» (офіційне вислів із російських документів того періоду): «Мой ласкавый господине Мазепо! Как я говорил вашей милости и дал слово, что при имуществе своем и при здоровье со всем домом своим пребывать будешь, то и повторяю»⁷⁰.

Як ми бачили вище, росіяни без вагань застосовували тортури до дорошенківської старшини. Правда, після Переяславської угоди вони прагнули перетягти правобережних козаків на свою сторону, а Мазепа, незважаючи на свій низький офіційний статус, був людиною непростою. Але недооцінювати дивовижні здібності самого Мазепи, що зумів украй несприятливі обставини обернути на свою користь, теж не доводиться.

У грізного Ромодановського теж, мабуть, залишилося прихильне враження про першу розмову з Мазепою. Втім, він уже спілкувався з ним у Переяславі⁷¹. У своєму листі до царя Ромодановський іменував його «Іваном Мазепою», не «Івашкой», як завжди росіяни писали про «зрадників», і передавав отримані від нього відомості про Дорошенка. Зокрема, Мазепа розповів Ромодановському, що Ян Собеський хоче укласти мирну угоду з турецьким султаном. Ця звістка повинна була стати неприємною несподіванкою для Москви і підняти значущість свідчень Мазепи. Потрібно віддати йому належне, ні тоді, в Черкасах, ні пізніше в Москві Мазепа не сказав нічого шкідливого для Дорошенка – крім того, що і так було відомо зі знайдених при ньому листів, і навпаки, всіляко його виправдовував.

Переконавшись, що гетьманський посол має важливі відомості, Ромодановський приймає рішення послати його до царя – з російським офіцером, ніжинським писарем і «проводжати». Це вже точно, як у казці: «і полонений, і не полонений». Події розвивалися швидко: 16 липня Сірко послав Мазепу в Черкаси, а 25 липня він був уже відправлений до Москви. Відпускаючи його, Самойлович був настільки турботливим, що в своєму листі давав усілякі настанови, як краще себе тримати в російській столиці. Зокрема, радив розповісти «что ни есть о замыслах Дорошенковых, о договорах Собесского с Турком, о хане, о Сирке... и малого не утаив дела». І навіть наставляв, щоб Мазепа в дорозі виклав усі ці відомості «статтями», щоб зручніше було давати звіт у Малоросійському приказі «или где будет надобно». І на завершення: «...подай Бог вам счастливой путь и скорій к нам возврат. Чего желая, Богу вас предаю»⁷². Один факт звернення «на ві» до полоненого чого вартий...

Але навіть цим гетьман не обмежився. Він пише цареві супровідний лист, в якому просить Мазепі «у всьому дати віру», а потім майже дослівно повторює благання Сірка про швидкий його відпуст, щоб військо не докоряло, «будто мы людей вашему царскому величеству и нам склонных посылаем на заточение...»⁷³.

Мазепа на той час свідчив уже в Москві. Повторивши вже сказане в Черкасах, він не забув насолити запорожцям і їх отаманові. Він пояснював рішення Дорошенка не визнавати Переяславську угоду тим, що посланці Сірка вірадили гетьмана посилати булаву – «и чтоб им Запорожцам соединиться с ним Дорошенком заодно так, как было при бывшем гетмане Хмельницком, также и с ханом Крымским»⁷⁴. Це було правдою, але таким чином Мазепа в Москві не лише захищав свого гетьмана, але й сіяв недовіру до Сірка. З не меншим задоволенням розкривав він і плани поляків. «Понад словесний наказ, служачи великому государеві»,

⁷⁰ Лист гетьмана І. Самойловича – І. Мазепі. – Там же. № 160. С. 535.

⁷¹ Цікаво, що Олексій Карандеев, що теж був на допиті Мазепи, мав іншу думку, ніж Ромодановський. Він дуже злісно писав про нього бояринові А. Матвееву: «и его... лукав ответ, творит себя невинным». – Акты ЮЗР. Т. XI. № 171. С. 570.

⁷² Лист гетьмана І. Самойловича – І. Мазепі. – Там же. № 160. С. 535.

⁷³ Лист гетьман І. Самойловича царю. – Там же. № 173. С. 580—581.

⁷⁴ «Расспрос Мазепи в Москві». – Там же. № 170. С. 557—558.

він повідав про прагнення Собєського, домовившись із Туреччиною, вдарити по Московській державі.

У підсумку Мазепа справив на дяків посольського приказу добре враження. Йому дозволили бачити «царского величества пресветлые очи», цар нагородив козаків, що супроводжували його, і йому самому велів дати пару соболів «три рубля»⁷⁵, тобто досить дешевих. Мине всього декілька років, і Мазепа отримуватиме в Москві нагороди, рівні цілому статку. Але тоді, для напівполоненого з непевним положенням, це було вже блискучим початком кар'єри.

15 серпня в столицю прискакав черговий гонець Самойловича з проханням гетьмана відпустити Мазепу. 22 серпня цар написав Сірку, що вказав їхати Мазепі в Україну і «жить ему велели с женою и с детьми при своих добрах на сей стороне Днепра»⁷⁶.

Так, упереч своїй волі і переконанням, Мазепа потрапив на Лівобережжя до Івана Самойловича. Життя знову належало починати наново.

⁷⁵ Акты ЮЗР. Т. XI. № 178. С. 597.

⁷⁶ Там же. № 184. С. 610—611.

Розділ 3

Шлях до гетьманської булави

У тридцять п'ять років Мазепа утретє починав своє життя наново. Усі колишні успіхи й заслуги залишилися на Правобережній Україні, і тепер треба було затвердитися у ворожому йому стані старшини, де всі дивилися на нього як на дорошенківського наближеного, такого, що дивом уникнув Сибіру і плахи. Для того, щоб краще зрозуміти усю складність положення, в якому виявився Мазепа, потрібно познайомити читача з тими людьми, хто складав еліту Лівобережної України і зосереджував у своїх руках місцеву владу.

Іван Самойлович, гетьман «обох берегів», був сином священика, що отримав початкову освіту в Києво-Могилянській академії. Уся його «козацька» кар'єра, починаючи з писаря в Прилуцькому полку (в середині 50-х років, у період повстання Хмельницького), була пов'язана з Лівобережжям. При гетьманові Івані Брюховецькому він був чернігівським полковим осавулом, при Дем'яні Многогрішному – генеральним (військовим) суддею. Йому належали великі маєтності на Лівобережжі. Його обрання гетьманом було вигідне старшині, яка прагнула припинити сваволю «черні», покінчити з політичною Руїною й економічною розрухою. У нього були честолюбні плани відтворення єдиної Гетьманщини, поширення своєї влади на Слобідську Україну. Для усього цього був потрібний тямущий і обізнаний помічник. До того ж, що було особливо важливо в страшні роки поголовної зради, – вірний помічник.

Мазепа, як уже говорилося вище, «зачарував» гетьмана. С. Величко, незважаючи на вороже до нього ставлення, визнає, що той служив вірно, охоче і добре, як людина розумна, в усіх справах старанний і послужливий. До того ж, проявивши на допитах лояльність по відношенню до Дорошенка, він довів свою здатність бути відданим. Важливу роль грав і той факт, що Мазепа, за влучним виразом С. Величка, «при нищете своєї тогдашней» повністю залежав від Самойловича і був неспроможний вести «свою гру», на відміну від багатих і впливових лівобережних старшин.

Генеральна старшина і полковники Лівобережжя являли тісне сплетіння двох десятків прізвищ, багатих і впливових, поріднених шлюбами, кумівством та іншими зв'язками.

Герб роду Полуботків – різновид гербу Пржиятель, шляхетського гербу Речі Посполитої, а потім – і Російської імперії

Верхівку цієї політичної піраміди очолював Леонтій Полуботок – генеральний бунчужний, потім осавул і, нарешті, полковник переяславський, родич і друг Самойловича з чернігівської еліти. Пальму першості ділив з ним Василь Дунін-Борковський – український лівобережний шляхтич, полковник чернігівський, а потім обозний генеральний. Серед найвпливовіших і найбагатших полковників були також Яків Лизогуб – полковник чернігівський, і Федір Жученко, полтавський полковник, тесть Василя Кочубея. За винятком Лизогуба, усі вони стануть опозицією й особистими ворогами Мазепи-гетьмана. Втім, аж до самого остан-

нього моменту, поки булава не опинилася в руках Івана, вони не бачитимуть у ньому загрози своїй владі.

Абсолютно інші стосунки були в Мазепи з миргородським полковником Данилом Апостолом, ще одним лівобережним земельним магнатом. Непросто вони склалися, але в основі об'єднання лежали загальні ідеали, наліт «польської», тобто західної культури, відданість «державній ідеї» і широкий кругозір. Свого часу батько Апостола служив сотником у польського магната Яреми Вишневецького, потім одружився з дочкою миргородського полковника Лісницького і з 70-х років сам очолив цей полк. Його молодий 28-річний син Данило (він був на 15 років молодшим за Мазепу) зайняв при Самойловичі пост полковника, змінивши свого старіючого батька. Це був унікальний випадок «спадковості» в Гетьманщині, і багато хто недолюблював багатого молодика, на додаток одруженого з польською панною.⁷⁷

Василь Дунін-Борковський. Фрагмент парадного портрета.
Невідомий художник. Кінець XVII – початок XVIII ст.

Данило Апостол

Що стосується тих, хто перейшов на Лівобережжі «дорошенківців», а таких було немало, то тут у Мазепи справи теж ішли по-різному. Михайло Вуяхевич, що був писарем у Дорошенка, а потім генеральним суддею у Самойловича, надалі підтримував Мазепу і користувався його заступництвом. А ось інший писар Дорошенка – Василь Кочубей, стане його запеклим ворогом. Кочубеї були відомим і впливовим козацьким родом на Лівобережжі. Недаремно писав Пушкін – «богат и знатен Кочубей». У вересні 1675 року Василь прибув до Самойловича, кинувши Дорошенка і сподіваючись на нагороду⁷⁸, яку незабаром і отримав у вигляді посади голови генеральної канцелярії, що робила його другою після гетьмана людиною в Україні.

Ніколи, незважаючи на всі зусилля Мазепи, Кочубей не зможе змиритися з тим, що гетьманський уряд дістанеться після Самойловича не йому – лівобережному старшині, що добровільно перейшов на службу до царя, а правобережному вискочню, у кайданах привезеному

⁷⁷ Горобець В. Данило Апостол. // Історія України в особах. К., 2000. С. 226— 227.

⁷⁸ Сам Самойлович писав цареві, що челядник Кочубея втратив листи, які той віз від султана, і Кочубей, не наважившись повернутися до Дорошенка, «прямо на сю сторону пошол». – Акты ЮЗР. Т. XII. № 84. С. 246.

запорожцями на Лівий берег. Ці почуття Кочубея поділятиме і його свояк Іван Іскра, правнук знаменитого козацького гетьмана Якова Остряниці.

На тлі десятків сіл і тисяч золотих, що були у міцних лівобережних старшинських родів, фінансове становище Мазепи було нікчемне. Правда, через родичів дружини він мав деяке родичання з Самойловичем⁷⁹ – але занадто далеко, щоб на нього покладатися. Розраховувати можна було лише на власні сили і здібності. Всі маєтки його сім'ї пропали на Правобережжі. Довгі роки йому доводитиметься думати про хліб насущний, і це при його амбіціях і честолюбстві!

Ярема Вишневецький.
Д. Шульц. Третя чверть XVII ст.

Василь Кочубей, генеральний писар і генеральний суддя Війська Запорозького

Утім, він не опускав руки, і йому мало не відразу вдалося стати дуже впливовою людиною гетьманського двору, причому – як і у випадку з Дорошенком – його реальна роль була набагато вищою за офіційно займану посаду. Величко пише, що Мазепа «скоро дослужився до ласки и респекту» і став гетьманським дворянином. Існує легенда, наведена «Історією Русів», яка мандрує по багатьох біографіях Мазепи, що нібито він був вихователем у гетьманських дітей. Легенда ця ніяк не підтверджена джерелами, тим паче, що після 1672 року обидва сини Самойловича знаходилися в Москві в якості заручників, а з 1675 року залишалися там по черзі. При цьому з ними були учитель Павло Ясниковський і колишній ігумен батуринського монастиря Ісакій⁸⁰.

⁷⁹ О. Оглоблин наводить такі генеалогічні дані: Ганна Мазепа була тіткою по матері Д. Горленки, який був одружений на рідній племінниці дружини І. Самойловича.

⁸⁰ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. № 3893. Л. 5; РДАДА Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 3. № 278. Арк. 1.

Для утримання сім'ї, яку царський указ пропонував Мазепі перевести на Лівобережжя, Самойлович дарував йому село Малий Самбір у Прилуцькому полку. Туди переїхала Ганна з дітьми. Фінансове становище Мазепа було таким складним, що для обробки землі йому довелося об'єднатися з сусідом – заможним козаком. Дружина залишилася займатися господарством, а Мазепа постійно перебував при гетьманському дворі, готовий до будь-яких доручень. Тут слід зазначити, що Ганна Мазепа і надалі була лише тінню свого чоловіка, ніколи не претендувала на значну роль і практично не згадується в джерелах аж до самої своєї смерті в 1702 році. При цьому потрібно віддати належне Мазепі, він забезпечив майбутнє її дітям (власних дітей у Мазепа не було). Син Криштоф став сотником седнівським (коли Іван Степанович став гетьманом), а дочка Марія вийшла заміж за сина білоцерківського полковника М. Громика, сотника смілянського. Узагалі для української шляхти і козацької старшини тісні сімейні зв'язки були типовим явищем. Мазепа завжди піклуватиметься про свою сестру, племінників і далеких родичів. Незважаючи на славу завойовника сердець, джерела не наводять ніяких натяків про романи Мазепа за життя Ганни. І тільки після її смерті у гетьмана-вдівця з'являться Мотря Кочубей і Анна Дольська.

Мабуть, саме в цей, «самойловичівський», період свого життя Мазепа став особливо потайним і обережним. Глибоко в душі ховав він свої честолюбні амбіції. Частенько доводилося приховувати власну, дуже авторитетну думку з багатьох питань, кривити душею, а ще більше – мовчати. Старшина повинна була бачити тільки тямущого, старанного козака. Пристрасть до філософії і мистецтва, захоплення поезією і римськими авторами доводилося на якийсь час відкласти убік. Особливо небезпечно було розкритися в очах власного покровителя – Самойловича. Той хворобливо переживав своє низьке походження («попович»). Періодично влаштовував «чистку» серед старшини (які йому це потім, при перевороті, пригадали), одружив свого сина з онукою гетьмана Івана Сулими і, йдучи слідами Хмельницького, мріяв про створення правлячої династії⁸¹. Один невірний крок, зарозуміле слово або вчинок – і Мазепа міг попрощатися зі своєю кар'єрою. Як тут не згадати запального молодика в приймальні короля Яна Казимира. «Нікому не вірив», напише Орлик. Звичайно, в обстановці постійних доносів, запеклої боротьби за становище в уряді, не кажучи вже про булаву. Адже приховувати свій «природний аристократизм», гординю і неабиякі здібності було зовсім не просто. Його освіта впадала в вічі – Величко так і писав: «...был придворным, беглым во всяких речах».

Мазепі вистачало розуму, щоб усвідомлювати всю складність своєї ситуації. І саме в ці роки він починає шукати покровителів в інших колах. Там, де його дарування і знання могли оцінити за заслугами: в середовищі українського духовенства і московської знаті.

Димитрій Ростовський (Туптало).

⁸¹ Ідея створення гетьманської династії не раз виникала в Україні. Сам Б. Хмельницький прагнув зробити своїм спадкоємцем свого старшого сина Тимофія, а після загибелі його – заповідав старшині обрати молодшого сина Юрія, абсолютно нездатного до управління. Подальші гетьмани теж прагнули своїми родинними зв'язками підтвердити право на булаву. З дочкою Б. Хмельницького одружився брат І. Виговського, потім – П. Тетеря, з родичкою Богдана був одружений П. Дорошенко. Одного зі своїх синів готував у гетьмани й І. Самойлович.

Невідомий художник. Остання третина XVII ст.

Варлаам Ясинський, митрополит Київський.

Невідомий художник. 1684 р.

Ми вже згадували про те, що сім'я Мазеви була тісно пов'язана з українським православ'ям. На якомусь етапі «самойловичівського періоду» Іван поновлює знайомство зі своїм учителем – колишнім ректором Києво-Могилянської академії, а нині чернігівським єпископом Лазарем Барановичем. Саме тут, у Чернігові, він познайомився і з Димитрієм Тупталом (Тупталенком), майбутнім святым Димитрієм Ростовським. У 1675 році Баранович посвятив Туптала в ієромонахи, а з 1679 року він служив у гетьманській церкві в Батурині⁸². За гетьманування Мазеви при його безпосередній підтримці й участі Д. Туптало почне видавати свої знамениті «Життя святих».

У кінці 60-х років мати Мазеви приймає в Києві іноцество, і її відданий син, поза сумнівом, стає частим гостем у київських монастирях. Звідси походить дружба Мазеви з архімандритом Києво-Печерської лаври Варлаамом Ясинським, теж його колишнім професором. Іван пізніше згадував про нього: «...отець пастир і благодетель мій великий». Надалі, ставши гетьманом, Мазепа зробить безпосередній вплив на обрання Ясинського київським митрополитом. Тоді ж Іван знайомиться ще з однією «висхідною зіркою» українського православ'я – Стефаном Яворським. Безумовно, підтримка впливового і тісно пов'язаного з козацтвом вищого духовенства допомагало входженню Мазеви в еліту лівобережної старшини. Та все ж час показав, що до таких контактів його штовхало не честолюбство, а швидше веління душі. Факт, який визнавали навіть недоброзичливці Мазеви, – він був глибоко віруючим⁸³. Але не обмеженим фанатиком, а освіченою людиною неабиякого розуму, для якої певні християнські цінності були священними. Мазепа жваво цікавився богословськими питаннями, знався на них. Як тільки у нього з'являться гроші та влада, він усіляко підтримуватиме українське духовне відродження, робитиме все можливе й неможливе, щоб сприяти справжньому розквіту православної думки в Україні.

«Самойловичівський» період життя Мазеви – це, безумовно, час, коли створювалися всі ті численні нитки його контактів, які згодом дозволили Мазепі-гетьманові бути в курсі всієї зовнішньої політики Центрально-Східної Європи. Як ми вже відзначали, він умів мовчати, але ще краще він умів слухати.

А враховуючи його знання мов, у чому він значно перевершував своїх сучасників і співвітчизників, «чути» він міг значно більше за інших. Саме ця обставина робила його неза-

⁸² Історія української культури. Т. III. К., 2003. С. 578.

⁸³ Тільки в ХХІ ст. знайдуться голоси, які засумніваються в релігійності Мазеви. Мазепу можна звинувачувати в честолюбстві, гордині – але в тому, що він не був істинно православною людиною – це жальлива несправедливість, що не має під собою ніяких підстав.

мінним в очах Самойловича, який регулярно починає, незважаючи на офіційно низьке звання Мазепи, доручати йому свої найскладніші й найделікатніші місії.

Стефан Яворський, митрополит Рязанський і Муромський.
Невідомий художник. Початок XVIII ст.

Саме під час численних поїздок за дорученням гетьмана в Москву Іван зумів проявити себе в Посольському приказі і перед московською знаттю як обізнана, корисна і вірна людина.

Перша така поїздка, про яку збереглася інформація, відноситься до лютого 1676 року, тобто всього через півтора роки після своєї вимушеної появи у Самойловича. Гетьман відправив Мазепу, вже «товарища войскового»⁸⁴ у Москву разом з Леонтієм Полуботком і ще двома старшинами⁸⁵. В інструкції Самойлович писав про вкрай важливу звістку, отриману від Мазепи. Той, будучи у хана, чув, що татарам тепер не були страшні калмики, оскільки хан має у них свою людину, Юсуп-мурзу, котрий про все повідомляє хана, і своїми порадами відмовляє калмиків від військових походів⁸⁶. Ураховуючи, що всі останні десятиліття Москва використала калмиків як головну стримуючу силу проти татар, ця інформація Мазепи була надзвичайно важлива. Зрозуміло, отримати її могла тільки люди-на, вхожа в кримську еліту й володіла татарською мовою. Не доводиться дивуватися, що через рік Мазепа вже особисто очолює посольство Самойловича до Москви – в якості «товарища войскового знатного»⁸⁷. Він привіз цареві подарунки і, випереджуючи приїзд гетьманського сина, доповідав у делікатній справі – розправі Самойловича над ніжинським протопопом С. Адамовичем і стародубським полковником П. Рославцем (першого постригли, другого віддали «за караул»)⁸⁸. Це було першим випадком серйозного «чищення» старшинської опозиції гетьманом і дуже показово, що, посиляючись на складну військову обстановку, він посилає замість себе доповісти про неї в Москві саме Мазепу.

Воєнні події між тим дійсно розгорталися бурхливо. У 1676 році російські війська і Самойлович здійснюють похід до Чигирин, де знаходився Дорошенко, і той, не бажаючи кровопролиття, 19 вересня вийшов з міста і склав клейноди перед Ромодановським. Дорошенка відправили на почесне заслання до Москви, а потім у В'ятку, де він служив воєводою. Йому вже ніколи не дозволять повернутися в Україну, він житиме у своїх російських маєтках, одружиться з росіячкою, і правнучка гетьмана Дорошенка від цього шлюбу (Наталія Гончарова)

⁸⁴ Військовий товариш – ранг у Війську Запорозькому.

⁸⁵ АКТЫ ЮЗР. Т. XII. № 144. С. 490.

⁸⁶ Там же. № 156. С. 555.

⁸⁷ Письмо И. Самойловича царю. – Акті ЮЗР. Т. XIII. № 3. С. 8.

⁸⁸ Там же. С. 22, 24.

стане дружиною Олександра Пушкіна, автора поеми про Мазепу. Воістину, шляхи Господні несповідимі...

Князь Василь Голіцин із нагородною медаллю.
Невідомий художник. XVII ст.

Мазепа теж брав участь у Чигиринських походах і був присутнім при капітуляції свого колишнього гетьмана. Саме в цей час він знайомиться з людиною, якій судилося відіграти ключову роль в його подальшій долі. Йдеться про Василя Васильовича Голіцина, родовитого князя, ровесника Мазепи, який тоді теж був ще на самому початку своєї кар'єри. Його роль в історії Росії явно недооцінюється істориками, а його значення в історії України — взагалі не відбито в науковій літературі. Саме тому дозволю собі нагадати читачеві деякі добре відомі сторінки російської історії, тісно пов'язані з долею Мазепи.

Традиційно позитивне ставлення до табору Петра I зазвичай перетворювало царівну Соф'ю і усіх її прибічників на чолі з Голіциним в антигероїв. Тільки небагато істориків⁸⁹ визнавали, що саме Голіцин став першим освіченим реформатором Московської держави, безпосереднім по-передником петрівської епохи.

Утім, Василь Васильович дійсно був фігурою дуже суперечливою. Він, мабуть, перший з московської еліти став відкритим прибічником «Заходу» — сам добре говорив латиною, був ввічливий з іноземцями, мав величезну бібліотеку, зокрема, з безліччю іноземних видань, частенько одягався на «західний» манер. Його будинок у Москві став першим столичним палацом, в якому постійно бували іноземні послы і гості. Французький посол де Невіль, особисто знайомий з князем, приписував йому план перетворення Московської держави — на зразок західних держав. Ніяких документальних підтверджень планів Голіцина не збереглося, але ті реформи, які він проводив, прийшовши до влади, дають деяке уявлення про його наміри. При цьому князь був людиною величезних амбіцій, які зростали в міру збільшення його впливу при царському дворі.

З Мазепою його об'єднувала «культурна» близькість. Обое були прихильники заходу і виключно освіченими для своєї епохи людьми. Для Голіцина фігура Мазепи, що вільно говорив латиною, мала стати променем сонця в темному просторі чужого йому козацького середовища. Але ми ще багато говоритимемо про те, як непросто було Мазепі зберігати милість Василя Васильовича.

⁸⁹ Наприклад, В. Буганов.

Цар Федір III Олексійович

Доля розпорядилася так, що саме Україна стала наріжним каменем у кар'єрі Голіцина. Уперше тут він з'явився в 1675 році, ще в чині стольника, командуючи військами, присланими для охорони міст від татар. Смерть царя Олексія Михайловича і сходження на престол Федора Олексійовича вмиг змінює становище князя, він стає боярином і вже в цьому новому званні прибуває на український кордон, у Путивль улітку 1676 року. Командувач російськими військами Г. Г. Ромодановський, гетьман Самойлович і всі воеводи отримують наказ писати про всі «вісті» Голіцину, який у свою чергу повідомляв про них з «нарочним» царю⁹⁰. Гетьманський посланець до Москви Мазепа теж, напевно, не об'їжджав стороною прикордонний Путивль, за декілька десятків верст від Батурина.

Місто Батурин.
З гравюри XVIII ст.

У 1677 році починається новий чигиринський похід, в якому війська Ромодановського і Самойловича розгромили татар під Бужиним. Голіцин, вже «боярин и воевода, наместник черниговский»⁹¹, теж отримав наказ виступити в Україну, причому Самойлович висловлювався про нього, як про «высоком и знатном царства Московского человеке»⁹². Проте в самих битвах Голіцин участі не брав, тому всі лаври переможців дісталися українському гетьманові й Ромодановському. Знаменитий шотландський офіцер Патрік Гордон (той самий, що прославився в подальшому на службі у Петра Першого), учасник чигиринського походу, писав у своєму щоденнику, що Голіцин і Ромодановський сварилися один з одним через старшинство, а тому й не бачилися⁹³. Гордон також згадував, що Голіцин затаїв злість на гетьмана за те, що той в суперечках під Чигирином став на бік Ромодановського⁹⁴. Голіцин цього ніколи не забував, і з цієї миті у нього встановлюються неприязні стосунки з гетьманом, якому це згодом коштувало булав и життя.

⁹⁰ Буганов В. И. «Канцлер» предпетровской поры. // Вопросы истории. 1971. № 10. С. 145—146.

⁹¹ Акты ЮЗР. Т. XIII. № 119. С. 83.

⁹² Лист гетьмана І. Самойловича І. Сірку. — Акты ЮЗР. Т. XIII. № 59. С. 230.

⁹³ «настаивая на формальностях, не виделись друг с другом». — Гордон П. Дневник 1677—1678. Т. 3. М., 2005. С. 28.

⁹⁴ «бо тоді в суперництві і розбраті генералісімуса з боярином Ромодановським той відверто взяв сторону останнього». Гордон П. Дневник 1684—169. М., 2009. С. 143.

Патрік Гордон

Як же сталося, що Мазепа виявився далекогляднішим за Самойловича, і «поставив» на вірну людину з числа московської знаті? Цьому можна дати різні пояснення. Голіцин, на відміну від того ж Ромодановського, був людиною іншого покоління. Де ла Невіль писав, що в усій Московській державі були на той час чотири людини, що говорили латиною⁹⁵. Він інакше дивився на багато речей, за ним не тягнувся шлейф негативного досвіду української Руїни. Розмовляти з ним було простіше, так само як і знаходити цілі, що об'єднували їх. Амбітний прагматик, Голіцин розглядав Україну як плацдарм для своєї кар'єри. Мазепа, з його знанням польського світу і турецько-татарських реалій, здався йому дуже відповідною кандидатурою для втілення власних планів. Біографи Голіцина відзначають, що він був дуже спостережливим і, поза сумнівом, добре вивчив козацьку старшину. Правда, Голіцин швидше за все мав не зовсім істинне уявлення про свого союзника. Мазепа писав йому, проявляючи справжні здібності учня Мак'явеллі: «...знаешь ваша княжая вельможность мою простую душу и простое сердце»⁹⁶. Або театральні постановки в Києво-Могилянській академії навчили Івана так добре лицедіяти? «Вразумел, ваша княжая вельможность, своим премудроразсмотрительным разумом мою плоть и нрав от десятка лет мене зная, что нет такой зависти, чтобы я был на чие здоровье или на чие имение посягатель...»⁹⁷.

Мазепа впевнено просувався на службі у Самойловича. Про його роль при дворі гетьмана свідчить, наприклад, повідомлення воєводи В. Тяпкіна про перебування в Батурині восени 1677 року. Самойлович прислав за ним «ближнего своего человека Ивана Мазепу с коретою». Мазепа привіз Тяпкіна до ганку, де їх зустріла генеральна старшина⁹⁸. Тут слід зазначити, що при Богдані Хмельницькому аналогічну роль у церемоніалі виконував сам Іван Виговський⁹⁹ – генеральний писар, по суті – канцлер Гетьманщини. Інший приклад особливого становища Мазепи: в 1678 році його призначають опікуном над дітьми гадяцького полковника, що помер, разом з генеральним осавулом Л. Полуботком, генеральним суддею П. Животовським і гадяцьким полковником М. Василевичем. Найцікавіше, що власноручний підпис Мазепи стоїть на цьому документі поряд з прізвищем всесильного Полуботка, але без вказівки якого-небудь звання¹⁰⁰.

Черговий чигиринський похід улітку 1678 року став трагічною сторінкою в історії Гетьманщини. Перед загрозою наступу численної турецької армії Ромодановський, всупереч

⁹⁵ Россия глазами иностранцев. С. 490.

⁹⁶ Лист І. Мазепи В. В. Голіцину. – Листи І. Мазепи. Т. I. № 100. С. 242.

⁹⁷ Лист І. Мазепи В. В. Голіцину. – Листи І. Мазепи. Т. I. № 87. С. 221.

⁹⁸ Акты ЮЗР. Т. XIII. № 83. С. 321.

⁹⁹ Воссоединение Украины с Россией. Т. II. N 181. С. 425.

¹⁰⁰ Духовна Ф. Криницького, осінь 1678. – Сіверянський літопис. 2003. № 5—6. Док. № 7. С. 19—20.

думці Самойловича, прийняв рішення знищити стару гетьманську резиденцію¹⁰¹. Верхній замок Чигирин і його укріплення були підірвані, російсько-українські війська відступили, а турки завершили розорення славного міста. Багато хто із старшин розглядав це як національну трагедію і символ знищення правобережного козацтва.

Укладений у 1681 році Бахчисарайський мир з Портою, за яким між Дніпром і Бугом створювалася «буферна зона», а все українське населення було зігнане на Лівобережжя, остаточно руйнував надії Самойловича втілити в реальність його титул гетьмана «обох берегів» і ставив хрест на завоюваннях Богдана Хмельницького.

Ніяких відомостей про те, що з цього приводу думав Мазепа, зрозуміло, не збереглося. Ми можемо лише припустити, що перетворення рідних йому місць на «буфер», знищення, як його потім назве Т. Шевченко, «святого Чигирини» – славної столиці Богдана Хмельницького і Дорошенка – не могли не ранили його серце. Чи думав він тоді, що саме йому належало спробувати знову вирвати Правобережжя з-під влади поляків? Можна сказати майже напевно – своє серце він нікому не відкривав.

У березні 1679 року Мазепа знову приїжджає до Москви за дорученням гетьмана¹⁰² із завданням домогтися надсилання в Україну російських військ для захисту від турецько-татарського наступу. Записи, що збереглися, про переговори Мазепи з головою Посольського приказу думним дяком Ларіоном Івановим характеризують його як сміливого і розумного співрозмовника. Зокрема, він домагався присилання великого війська – але без бояр і воевод, тільки з одним командиром. Мазепа пояснював, що «бояре и воеводи... меж себя учнут местами» рахуватися, один одному полків не дадуть. Лопухин відповідав, що такого бути не може. Але Мазепа навів приклад недавніх подій під Чигирином, коли від рейтар і городових дворян «только крик біл великой»¹⁰³. Такі сміливі розмови «військового товариша» наводять на багато роздумів. По-перше, він повинен був уже добре знати Іванова, щоб пускатися з ним у такі ризиковані одкровення. По-друге, тут чутна явна критика російської системи «местничества», такої ненависної Голіцину. І, нарешті, Мазепа повинен був добре орієнтуватися в московських настроях (зокрема, знати про невдоволення діями Ромодановського під Чигирином), щоб наважуватися звинувачувати російських воевод у військовій невдачі торішнього походу. Важко сказати, де проходила межа між дорученням Самойловича і власною ініціативою Мазепи. Але ці заяви Лопухіну він робив точно не «з наказу» гетьмана.

Близько двох місяців продовжилося перебування Мазепи в Москві, і в результаті в травні вийшов указ про негайний виступ до Києва «бояром и воеводам, со многими полки»¹⁰⁴. Можна не сумніватися, що перебування в столиці Мазепа використав для зміцнення своїх контактів і встановлення корисних знайомств.

Узимку 1680 року він знову приїжджає до Москви за дорученням Самойловича. Цього разу йшлося про поширення влади гетьмана на Слобідську Україну. Пов'язано це було з тим, що «зігнане» українське населення Правобережжя попрямувало саме на слобідський регіон. Слід зазначити, що цей регіон давно заселявся утікачами з України. Можна згадати хоч би військо Я. Остряниці, що оселилося в Чугуєві у 1638 році й відбудувало цю фортецю. Переговори Мазепа вів разом з племінником гетьмана Михайлом Самойловичем. Москва відповіла категоричною відмовою.

У 1680 році в Україні знову з'являється Голіцин в якості командувача російськими військами. Правда, військових дій йому вести не довелося, але перебування військ Голіцина віді-

¹⁰¹ Чигирин був столицею Гетьманщини з часів Богдана Хмельницького.

¹⁰² РДАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 229/1. Ст. 105—107.

¹⁰³ РДАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. № 141. Л. 59—63.

¹⁰⁴ Книги разрядные. Т. II. С. 1152—1153.

грали вирішальну роль на російсько-турецьких мирних переговорах. 13 січня 1681 року був укладений Бахчисарайський договір. Уже в лютому 1681 р. Самойлович направляє в Москву до Голіцина Мазепу «значного товарища войскового», з дорученням усе розповісти «усно»¹⁰⁵.

Голіцин на той час наближався до вершини влади. Він отримав нагороди¹⁰⁶, повернувся до Москви, і його кар'єра стала просуватися із запаморочливою швидкістю. Здібності, розум, освіта і висока «порода» роблять його провідним боярином в оточенні Федора Олексійовича. Цар доручає йому займатися реформами оподаткування і військово-окружної. За його безпосередньої участі в січні 1682 року Земський собор оголошує про відміну місництва («местничества»). Це була революційна зміна, що відкривала шлях до оновлення Московської держави. Але варто відзначити, що відміна місництва і для самого Голіцина усувала родовитіших конкурентів дорогою до влади.

Цар Федір Олексійович на цей час був уже тяжко хворий, і 27 квітня 1682 року він помирає. Починається епоха стрілецьких бунтів, разом з Хованщиною, що залили Москву. Вона докорінно міняє долю Голіцина, рівно ж і Самойловича і Мазепи.

В умовах загибелі багатьох бояр і розгубленості серед Наришкіних, правителькою при малолітньому царі Петрові й хворобливому Іоанні стає Софія Олексіївна. Царівна Софія – це ще один міф традиційної російської історіографії¹⁰⁷, згідно з яким усі попередники Петра найчастіше виставлялися поборниками варварства. Насправді вже той факт, що фаворитом Софії, її найближчим сподвижником став саме Василь Голіцин, прихильник «західної ідеї», відповідним чином характеризує і саму правительку.

Софія познайомилася з Голіциним під час хвороби Федора Олексійовича: він – його найближчий боярин, автор реформ і проектів, вона – улюблена сестра, що ніжно доглядає за братом. Правда царівна була не просто «сестрою». Це була талановита, честолюбна молода жінка, що жадала вирватися з «терему» й отримати владу. Прекрасний оратор, тонкий політик і мужня людина¹⁰⁸. Вважається, що її учителем був знаменитий білоруський полеміст (тісно пов'язаний з українським духовним відродженням) Симеон Полоцький, що проповідував, між іншим, вільне становище жінки. Саме з його легкої руки при дворі Олексія Михайловича з'явився театр та інші «західні» нововведення. Більшість істориків, починаючи з С. Соловйова, вважають незаперечним факт любовного зв'язку Голіцина з царівною. Сучасники подій так і писали, що Голіцин був «її голантом», і що про це «все государство ведало»¹⁰⁹. На наш погляд, листи, що збереглися, і роль всесильного фаворита, яку відігравав при дворі Софії князь, не залишають сумнівів у цьому¹¹⁰.

¹⁰⁵ РДАДА. Ф. 210. Розряд. Оп. 13. № 1139. Арк. 5.

¹⁰⁶ СГГИД.... Ч. IV. № 164. С. 482—484.

¹⁰⁷ Хьюз Л. Царевна Софья.

¹⁰⁸ Богданов А. П. Первые российские дипломаты. М., 1991. С. 36.

¹⁰⁹ Архив Куракина. Ч. I. С. 54.

¹¹⁰ Наприклад, Софья писала в листі до Голіцина під час Кримського походу: «как увижу в объятых свих тебя» і визнавала «я верна грешная пред Богом и недостойна». – Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Т. 1 Спб., 1858. С. 382—384. У зв'язку з цим, сумніви, висловлені Л. Х'юз про характер взаємовідносин Софії й Голіцина, виглядають просто як спроба відійти від старих шаблонів.

Симеон Полоцький.
Літографія 1818 року

Жінка, що вирвалася з терема, зробила собі фаворитом одруженого чоловіка, не втратила голову в морі крові, пролитої стрільцями, – безумовно, була явищем видатним у допетровській Русі. Безперечно і те, що зірка Голіцина з оголошенням Софії правителькою засяяла в усьому блиску. Як писав сучасник подій боярин А. Матвеев, «боярин князь Василий Васильевич Голицін вступил в великую ее, царевину, и в крайнюю к ней милость»¹¹¹. Потрібно віддати князеві належне, саме він здійснив розробку і реалізацію плану придушення «смути». Але влада, що дісталася йому в нагороду, була безмірною. Він відразу ж отримує в управління Посольський приказ, а разом з ним Малоросійський, Іноземний і Рейтарський, ставши практично канцлером країни. За «Троїцький похід», що поклав кінець смути, Голіцину були також дані величезні пожалування і, нарешті, – найпочесніший в ті часи титул «Царственные большие печати и государственных великих посольских дел оберэгатель, ближайший боярин и наместник Новгородский»¹¹².

Під час кривавої різанини 1682 роки був убитий і давній суперник Голіцина – прославлений воевода Г. Г. Ромодановський (між іншим, стрільці звинуватили того в «здачі» Чигирини¹¹³). Тепер вплив князя в Україні мав стати абсолютним.

Проте події московської смути не могли не відгукнутися в Гетьманщині. Туди один за одним приходили суперечливі накази присягати то Петру, то двом братам, то правительці. До того ж старший гетьманський син Семен Самойлович, полковник стародубський, сам опинився у вересні 1682 року в селі Воздвиженському під час знаменитого Троїцького походу, в розпал Хованщини¹¹⁴. Його приїзд був використаний Софією як привід, щоб викликати Хованських і розправитися з ними¹¹⁵. Семен своїми очима бачив увесь хаос, що панував у Москві, те, що влада не контролювала події. Дозволю висловити собі припущення, що саме безвладдя в Москві дозволяє Самойловичу докорінно змінити свою поведінку.

Збереглася сучасна дума, написана «кимось із ближніх підручних» Самойловича після його падіння¹¹⁶. У ній дуже яскраво описується, як гетьман на початку був «хорошим всем паном», але потім протиставив себе усім станам, давню вольність війська став ламати, ігноруючи раду, хотів усіх пересварити. Усіх людей він «за ніщо» вважав, «підніжками» називав і зневажав, сини його стали нестерпно пихаті, від них були утиски нестерпні¹¹⁷. Це свідство збі-

¹¹¹ Записки А. Матвеева. // Рождение Империи. М., 1997. С. 400.

¹¹² Буганов В. И. «Канцлер» предпетровской поры. // Вопросы истории. 1971, № 10. С. 149.

¹¹³ Записки А. Матвеева. С. 379.

¹¹⁴ Восстание в Москве 1682 г. М., 1976. № 63. С. 85

¹¹⁵ Там же. № 75, 76, 83, 84.

¹¹⁶ В історіографії переважає думка, що дума ця «Ей Іване, поповичу Гетьмане» була написана Мазепою, адже тільки про нього з «найближчого оточення» гетьмана відомо, що він писав вірші. Та й за стилем вона дуже схожа з тими творами, які достовірно належать Мазепі.

¹¹⁷ Величко С. Летопись. Т. III. С. 16—17.

гається і з думкою старшини, висловленою в їх доносі в 1687 році. Сини Самойловича дійшли до того, що розїжджали по Україні в позолоченій кареті, купленій гетьманом у Гданьську¹¹⁸.

Ймовірно, зміни в поведінці гетьмана зачіпали й Мазепу. Він продовжував просуватися по службі, у 1681 році отримав звання військового осавула, що офіційно вводило його в еліту «генеральної» старшини¹¹⁹. Можна припустити, що успіхи в кар'єрі давалися нелегко. Мазепа пізніше у 1693 році згадував про «суворість» Самойловича¹²⁰. Проте він залишався найважливішому провідником політики гетьмана, його довіреною особою і постійним гостем у Москві. Самойлович доручав йому найбільш складні завдання. Так Мазепа встановлює торгіві зв'язки з московським купецьким двором, транспортуючи туди горілку і домагаючись високої ціни. Без певних зв'язків отримати на це дозвіл царя не міг і сам гетьман¹²¹.

Особливо важливо відзначити, що з середини 80-х років Мазепа стає важливою ланкою в українській політиці Голіцина. У біографіях князя зазвичай не робилося спроб розібратися в його планах. Орієнтир на захід – ось основний постулат цих робіт. Правда іноді уточнення, що Захід в очах Голіцина представляла Польща (тій же латині, по зауваженню де ла Невіля, він вчився у польських наставників), тобто Річ Посполита (а не Голландія, як за Петра). Як уже говорилося вище, в планах Голіцина Україна була наріжним каменем. Його зовнішня політика була орієнтована на союз із Польщею. Але для цього потрібна була тиха й контрольована Україна.

Афанасій Ордин-Нащокін.

Невідомий автор. Репродукція XIX ст. з картини більш раннього періоду

У Голіцина було вірне розуміння серйозності турецько-татарської загрози. У цьому він, по суті, наслідував політику Ордина-Нащокіна, провідного російського дипломата епохи Олексія Михайловича. Порта зміцнювалася. Після Чигиринських походів турки дійшли в 1683 році до Відня. Польський король і полководець Ян Собеський розривався між необхідністю військового союзу з Москвою і небажанням поступитися Україною. У голові Голіцина виникали й честолюбні плани виходу до Чорного і Середземного морів, оперті на православний рух проти турецьких завойовників¹²². Але для цього потрібно було змусити Польщу поступитися, і не дозволяти Україні перешкоджати цим планам.

Головним проектом Голіцина стосовно України, реалізованим у період гетьманства Самойловича, стала реформа української православної церкви, точніше – підпорядкування Київської митрополії московському патріарху. Уперше ця ідея була висловлена московською владою ще у 1654 році, зразу після прийняття України «під високу руку» царя. Тоді

¹¹⁸ Величко С. Летопись. Т. III. С. 21.

¹¹⁹ РДАДА. Ф. 210. Стівці Білгородського столу. № 1139.

¹²⁰ Оглоблин. С. 75.

¹²¹ ІР НБУВ. Ф. I. № 3893. Л. 4об.

¹²² Богданов А. П. Первые российские дипломаты. М., 1991. С. 50.

вище українське духовенство виступило категорично проти, і питання зам'яли. У 1659 році Москва спробувала силою нав'язати свою волю, але Україна у відповідь розірвала договір з царем. Тепер, у 1685 році, ситуація змінилася. Голіцин вирішив скористатися смертю київського митрополита, щоб вирішити питання про підпорядкування української церкви Москві. У цьому питанні Самойлович виявився його союзником, оскільки кандидатом на пост митрополита гетьман висував свого родича Гедеона Святополк-Четвертинського, що заздалегідь погодився прийняти благословення від московського, а не константинопольського патріарха. В українському православ'ї була традиція вільного обрання митрополита за участю світських осіб. Гетьман відправив на вибори Мазепу разом з чотирма полковниками, зокрема В. Борковського і Л. Полуботка¹²³, причому основне доручення давалося саме нашому героєві¹²⁴. Двоїстість ситуації полягала в тому, що другим кандидатом на посаду митрополита був Лазар Баранович, у якого з Самойловичем була незгода. Баранович і сам не поїхав у Київ і не послав нікого з чернігівської єпархії¹²⁵. Мазепа, як ми говорили вище, був близький з Барановичем, а з Четвертинським у нього завжди залишалися напружені стосунки¹²⁶. Проте саме йому доручив цю непросту місію Самойлович. Незважаючи на протидію ряду духовних ієрархів, 8 липня 1685 року митрополитом обрали Четвертинського.

Митрополит Гедеон (Святополк-Четвертинський).
Невідомий художник. 1690 р.

Спільний успіх гетьмана і Голіцина у справі перепідпорядкування української церкви практично відразу був затьмарений особистою трагедією. У Самойловича померла його дочка, бояриня Шереметева, а також старший син Семен, полковник стародубський, з яким він пов'язував надії на передачу булави. Ці обставини спробували використати супротивники Мазепи. Особливе становище в гетьмана, швидка і успішна кар'єра викликали заздрість і ненависть. З'являються підкидні листи, складені (як підозрював Іван Степанович) племінником Самойловича Михайлом Галицьким. У доносі Мазепу звинувачували в тому, що він отруїв Шереметеву і Семена. А заразом писали, що і хвороба самого гетьмана (у Самойловича були якісь проблеми з очима) була викликана отрутою Мазепи¹²⁷.

Ми напевно ніколи не дізнаємося, як Мазепа доводив свою невинність. Швидше за все звинувачення були занадто безглуздими, щоб їм повірили. Та до того ж його врятувала ситуація, що склалася, в якій його знання і досвід були необхідні гетьманові. Річ у тому, що в Самойловича виникають розбіжності з головною лінією зовнішньої політики уряду Софії – він виступає супротивником вічного миру з Річчю Посполитою.

¹²³ Архив ЮЗР. Ч. I. Т. I. N XIV. С. 65—66.

¹²⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 14. С. 374.

¹²⁵ Соловьев С. М. История... Т. 14. С. 375.

¹²⁶ Оглоблин. С. 171.

¹²⁷ ІР НБУВ. Ф. I. № 3893. Арк. 8.

Незважаючи на всі свої зусилля, Іван Степанович залишався на Лівобережжі «чужим», до того ж занадто «вченим», щоб не викликати підозр.

Ідея Голіцина полягала в тому, щоб добитися від поляків остаточного затвердження Андрусівського договору 1667 року, по якому Лівобережна Україна залишалася за Москвою, а Правобережна – за Польщею. Голіцин розраховував використати скрутне становище Яна Собеського, щоб закріпити за собою Київ і отримати в одноосібне правління Запорозжя (за договором 1667 року воно було в спільному правлінні двох держав). На більше князь Василь не претендував, оскільки своєю метою ставив військовий союз із Річчю Посполитою проти Порти.

Саме у цьому питанні він докорінно розходився з Самойловичем, втім, як і з багатьма іншими старшинами. Ще в лютому 1684 року гетьман відмовився послати своїх представників на переговори з поляками, заявивши, що «Послать мне худіх людей – ничего по них не будет; а послать добріх – и им непригоже за хребтом стоять»¹²⁸. У листопаді того ж року при зустрічі з думним дяком Українцевим Самойлович вже висловився категорично проти війни з Портою. На міркування про захист православ'я гетьман заявив, що молдаване «люди непостійні, всякому піддаються». Може статися, що король польський візьме їх собі: що ж, через них з ним сваритися? А Криму ніякими заходами не завоюєш і не утримаєш¹²⁹. Не менш безпеліційно відмахувався він і від міркування про союз з цісарем і «християнськими государями», тобто про європейську Священну лігу, стати союзником якої мріяв Голіцин.

Гетьман у настановах своїм послам висловлювався не стільки проти самого вічного миру, але проти передбачуваної війни з Кримом і проти закріплення за Польщею Правобережжя. Можна не сумніватися, що Мазепа повністю розділяв цю політику Самойловича і намагався донести її обгрунтованість до московських воевод.

У січні 1685 року до Москви був відправлений Кочубей з проханням домагатися збереження за царями (отже – і за гетьманом) Правобережжя¹³⁰. На це було суха відповідь, що перемир'я з Польщею порушувати не можна. Через рік, 20 лютого 1686 року, до Москви приїхав Мазепа разом з гетьманським сином Григорієм¹³¹. Місія була таємною. В офіційній інструкції Самойловича так і говорилося, що про вічний мир посланці повинні усно говорити при царському дворі «кому належит»¹³².

Мазепа і Григорій були і в московського патріарха Іоакима, який їх «люб'язно прийняв», але нічого про мету свого візиту вони йому не сказали¹³³. Самойлович пізніше (явно грішивши проти істини) запевняв патріарха, що його син приїжджав виключно з метою висловити вдячність царям – і нічого не втаював¹³⁴.

Переговори у Голіцина йшли важко: 39 посольських з'їздів про кордон тільки у 1684 році! Опозиція була і в боярській думі. Зокрема, проти договору з Річчю Посполитою висловлювався Петро Іванович Прозоровський¹³⁵ прибічник Петра. Швидше за все Наришкіни теж були на стороні Самойловича.

¹²⁸ Соловьев. Т. 14. С. 366.

¹²⁹ Там же. С. 370.

¹³⁰ РДАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. -Оп. 1. № 90.

¹³¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. V. N XXX. С. 133.

¹³² Бантыш-Каменский. Источники малороссийской истории. Т. 1. С. 289—296.

¹³³ Архив ЮЗР. Ч. I. Т. V. N XXXI. С. 135.

¹³⁴ Там же. N XXXIII. С. 141.

¹³⁵ Архив Куракина. Т. I. С. 51—52. За його словами, в думі проти миру з Польщею були П. Прозоровський, Ф. П. Салтиков та ін. бояри. Під час перевороту Наришкіні П. І. Прозоровський був серед тих бояр, які отримали нагороди за підтримку Петра.

Патріарх Іоаким.

Невідомий художник. XVII ст.

Остаточні переговори почалися 24 березня 1686 року. З російського боку їх очолювали В. Голіцин і Б. Шереметєв. 6 травня договір було підписано. Згідно з його статтями, росіяни повинні були виплатити полякам 200 тисяч рублів за їх відмову від Києва, який тепер остаточно переходив під владу російського царя. Лівобережжя, Київ (а також правобережні Трипільля, Стайки, Васильків) і Запорожжя залишилися за Москвою, Київщина (від Стайок до Чигирини) перетворювалася в нейтральну незаселену зону, Волинь і Галичина відходили до Польщі (хоча за Бахчисарайським миром вони відходили до Росії), Поділля залишалося під турками. Москва вступала у Священну лігу.

Російські історики зазвичай оцінюють Вічний мир як великий дипломатичний успіх Голіцина, польські – як свою велику поразку, а сучасні українські – як національну трагедію України. Слід поставити питання: чи можна було змусити Яна Собеського (який ридючи підписав договір у Львові) піти ще на великі поступки і вирвати хоч би частину Правобережжя, на чому наполягав Самойлович? Адже Собеський щойно зазнав поразки в Молдавії і знаходився в скрутному військовому становищі. Чи, може, Голіцин керувався виключно прагненням стати «західним союзником», увійти до Священної ліги й уславитися визволителем християн? Хитке положення фаворита, та й самої правительки, вимагало значних подвигів.

Борис Шереметєв.

Невідомий автор. Початок XVIII ст.

Самойлович був розлючений. Заборонив служити в церквах подячні молебні з нагоди миру, при всякій нагоді висловлювався негативно про договір і про його можливі наслідки. Кінець кінцем, Неплюєву було велено зробити Самойловичу догану. Гетьман злякався і просив вибачення, яке формально було прислано, але насправді Голіцин ще більше затаїв злість на Самойловича за протидію своїм планам.

А що ж Мазепа? Як ставився до перспективи «воювати Крим» він, що відмінно знав і польський і турецький світ, що особисто спілкувалося з місцевою знаттю і знав їх традиції?

Якщо брати до уваги подальшу політику Мазепи-гетьмана, то він не вірив полякам, мріяв про повернення Правобережжя і вважав, що Крим завоювати не можна, але воювати з Туреччиною і вийти до Чорного моря – можна. У цьому його думка збігалася з думкою іншого військового експерта – Гордона.

Тепер наступним кроком після Вічного миру для Голіцина повинні були стати військові дії проти Порти. Починається перший Кримський похід. Очолив його особисто князь Василь.

Попри те, що деякі історики схильні вважати похід мало не першим успіхом російських царів на півдні¹³⁶, у більшості своїй історіографія одностайна у своїй негативній оцінці. Сучасникам походу його провал теж був очевидним. Де ла Невіль скромно згадував, що Голіцин «був більше великим державним мужем, ніж полководцем»¹³⁷. Самойлович у своєму звіті прямо писав про невдачу, а старшині говорив про «погану і гнісну» московську війну¹³⁸.

Передусім похід страшенно затягнули. Тільки у травні, на початку найжаркішого в степах часу, армія виступила в похід. У Голіцина було 100 тисяч чоловік і ще 50 тисяч козаків приєдналося з Самойловичем. Мазепа разом з генеральною старшиною і полковниками теж пішов у Крим. Татар так і не зустріли, зате почалася страшна степова пожежа, від якої всі задихалися. Не було ні води, ні трави для коней. Голіцин вимушено повернувся.

Ситуація була і без того напруженою. У Москві багатьом боярам не подобалося непомірне підвищення Голіцина. Софія, за виразом Соловйова, була «сильно налякана» і шукала шляхи «прикрити» свого фаворита, щоб той не повертався з «ганьбою» в Москву. Головним пунктом у виробленому плані стала спроба звинуватити козаків і особисто Самойловича в саботажі походу. «Пустили чутку, що козаки, причому навіть з потурання, якщо не за наказом гетьмана підпалили траву в степу навмисно, щоб перешкоджати нашому просуванню в Крим»¹³⁹. Те саме говорилося і в наказі Софії, з яким назустріч військам, що поверталися, відправили її головного повіреного Ф. Шакловитого¹⁴⁰.

І ось ми підходимо до одного з найважливіших епізодів у житті Мазепи: до отримання ним гетьманської булави. В історіографії ці обставини обросли стійкими штампами, які, на думку їх авторів, відповідали образу «гетьмана-зрадника». Раз уже зрадник, то скрізь, завжди і у всьому. Спрощено штамп цей виглядає таким чином: зрадивши свого благодійника Самойловича, Мазепа написав на нього донос, підкупив Голіцина за «тридцять серебренників» (точніше – за 10 000 рублів)¹⁴¹ і таким чином отримав булаву. Ця версія була сформульована Костомаровим, а потім успішно перекочувала в праці багатьох російських і радянських істориків.

Що ж говорять факти? Ми знаємо про роль на Коломацькій раді Голіцина і старшини, але ми не можемо простежити роль Мазепи¹⁴². Зазвичай це пояснюють мистецтвом Мазепи вести політичні інтриги. Але мені здається, що правда набагато прозаїчніша. Поза сумнівом, наш герой мріяв про владу і булаву. Але в Коломацькій інтризі і він, і Самойлович, і Україна були лише пішаками в грі істинних вершителей долі Російської імперії, що зароджувалася, – передусім Голіцина.

Друга версія подій називає справжньою причиною повалення Самойловича його непопулярність серед козаків¹⁴³.

¹³⁶ Наприклад, А. П. Богданов вважає, що перший Кримський похід був надзвичайно корисним для союзників. – С. 56—57.

¹³⁷ Россия глазами иностранцев. С. 491.

¹³⁸ РДАДА. Ф 124. Оп. 2. № 11. Арк. 7.

¹³⁹ Гордон П. Дневник 1684—1690. С. 141.

¹⁴⁰ СГГИД. – Ч. IV. -№ 186. – с. 542—543.

¹⁴¹ Згідно із запискою І. Мазепи, він послав Голицину 5 800 червоних золотих, 3 000 рублів у копійках, 1200 рублів у таларах битих, що складало 10 000 рублів. – Устрялов. Т. I. Додаток № VIII. С. 356.

¹⁴² Борщак І. Людина й історичний діяч. // Іван Мазепа. К., 1992. С. 57.

¹⁴³ Ця версія викладена: Хьюз Л. Царевна Софья. С. 256; Соловйов С. Т. 14. С. 382—383. Третя версія вважає, що виступ старшини був організований Голіциним: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа. С. 73.

Невдоволення старшини поведінкою Самойловича і його синів, бажанням гетьмана затвердити спадкову владу, порушенням «козацьких вольностей» – безперечно. Про це писали самі старшини у своєму «доношении» (по суті – доносі), про це пишуть козацькі літописи і, що ще більше важливо, про це говорить Гордон. Але те, що Голіцин «не потребував» виправдань, це виглядає дуже сумнівно. Ще й як потребував! Шведський резидент у Москві фон Кохен прямо писав, що Голіцин вирішив звалити провину за власні помилки на Самойловича¹⁴⁴. Тому швидше за все першочергова роль у цих подіях належала саме князеві Василю. Історики вочевидь недооцінюють роль Голіцина, а точніше – той блискучий план, який був ним реалізований на Коломацькій раді.

Ми знаємо, що Голіцин ненавидів Самойловича ще з часів Чигиринських походів. Ми знаємо, що за роки московської смуги гетьман осмілів і став перетворюватися на удільного князя, багатого і свавільного. Ми знаємо, що Самойлович наважувався відкрито виступати проти вічного миру й Кримської війни – двох основних напрямів зовнішньої політики Голіцина. Україна виривалася з Руїни, ставала економічно сильною й непокірною частиною Московської держави. Це ніяк не могло влаштовувати уряд Софії, що у своєму хиткому положенні побоювалася будь-якої опозиції.

Таким чином, збіглися три чинники: бажання Голіцина повалити свавільного гетьмана, бажання уряду Софії знайти «цапа-відбувайла» за невдачу в Криму і злість старшини на знахабнілого «поповича».

Чому саме Мазепа? Багато істориків абсолютно бездоказово пишуть, що змова була очолена саме ним¹⁴⁵. Насправді його підпис на «доношении», тобто доносі старшини на Самойловича, стоїть тільки четвертим після Борковського, Вуяхевича і писаря Прокоповича, чією рукою і був написаний донос. А увінчувала всі підписи рука Василя Кочубея внизу листа окремо від інших, немов візуючи документ¹⁴⁶. Саме Кочубей, як ми побачимо далі, гратиме ключову роль і при поваленні гетьмана. Навіть вороже налаштований до Мазепи Величко і той не називає його серед лідерів змови. Ми неодноразово підкреслювали, що Мазепа не був і не міг бути лідером лівобережної старшини.

Мелентій (Михайло) Вуяхевич-Височинський.
Невідомий художник. XVII ст.

Таким чином, усі розмови про «таємну керівну роль» Мазепи – це тільки припущення. Що стосується «хабаря» Голіцину, то це насправді так смішно (коли йдеться про всемогутнього «Царственное большие печати и государственных великих посольских дел оберегателя»), що якби ця байка не кочувала навіть російськими довідковими виданнями, то взагалі не варто було

¹⁴⁴ Оpubліковано: Bushkovitch. P. 153.

¹⁴⁵ Буганов В. І. Вказ. твір. С. 152 та ін.

¹⁴⁶ РДАДА. Ф. 124. Оп. 2. № 11. Арк. 9 зв.

б про неї згадувати. Поки залишимо цей епізод на совісті Костомарова, і розберемо його трохи пізніше. Так що ж, «культурна близькість»? Те, що обоє (Голіцин і Мазепа) могли похизуватися в розмові латиною? Орієнтир на захід? Так, усе це. Інтелектуал-Мазепа, поза сумнівом, значно більше імпонував Голіцину, ніж чванливий козацький «попович», серед величезних багатств якого не знайшлося й декількох книжкових томів. Але дозволю собі висловити крамольну думку, що це занадто лестить моєму героєві. Вкладаючи до рук Мазепи булаву, Голіцин збирався не стільки використати його здібності й знання (хоча і їх у деякій мірі), скільки думав зробити з нього свого «маріонеткового» гетьмана.

Це був диявольський план. Князь Василь знав, що Мазепа був порівняно бідний, чужий лівобережній старшині і не занадто популярний серед козаків. Відповідно, ставши гетьманом, він не зможе вести свою гру, а буде вимушений повністю виконувати волю свого благодійника. Тиха покійна Україна на чолі зі «своєю людиною», повністю залежною від нього, – ось ідеал, який утілював у життя Голіцин. Ідеал, який був закріплений в Коломацьких статтях, прийнятих на раді. Правда, свого обранця князь Василь все ж недооцінив.

Зрозуміло, невірно представляти роль Мазепи як пасивне очікування, коли його зроблять гетьманом. Певною мірою він дійсно вів гру «сірого кардинала», таємну і потайну. Головним було переконати старшину, що він є тимчасовим і безпечним суперником у боротьбі за булаву, а Голіцина – в тому, що він скромний і вдячний виконавець його волі.

Події перевороту розвивалися блискавично. 7 липня в козацькому обозі військ, що поверталися, над річкою Кільченню складається «доношение», яке віддають «у руки» Голіцину. Він терміново посилає його в Москву з супровідним листом. 12 липня в табір Голіцина прибув посланець правительки Софії – сам Ф. Л. Шакловитий¹⁴⁷. 16 липня табір стає над річкою Коломак. Туди 17 липня прибуває гонець з указом від Софії заарештувати Самойловича й обрати нового гетьмана¹⁴⁸. Виконання доручалося Голіцину, «как господь бог вразумит и наставит». Князь оточив двома московськими полками гетьманський похідний двір¹⁴⁹, а Кочубей доповів про готовність змовників. Самойлович здогадався, що відбувається, провів ніч у молитвах, очікуючи свою загибель, а вранці, одягнувшись, за виразом Величка, як годиться перед смертю, перейшов у похідну церкву. Саме туди явилася генеральна старшина з полковниками. Вуйца Волошин¹⁵⁰ вимовив знамениту фразу: Пане гетьман, тебе вимагає військо. Гетьмана посадили на дерев'яний віз і повезли в стан Голіцина.

Перш ніж приступити до обрання нового гетьмана, Голіцин чітко визначив правила гри. Очевидець подій так і пише: «Головні з козаків прибули до генералісімуса і слухали читання статей, на яких присягали колишні гетьмани, – більшість тих, що обумовлені за Глухівським договором; деякі також були додані, а інші розширені до більшої честі, влади і верховенства царського уряду над козаками, на що всі погодилися»¹⁵¹.

Тепер слід було зайнятися виборами нового гетьмана. Хотіли послати за духовенством і козаками в найближчі полки. Але несподівано обстановка ускладнилася. Стали доходити відомості про бунти. У Гадяцькому полку вбили полковника. Тягнути з безвладдям було не можна. 24 липня ввечері зібралася старшина, щоб з'ясувати волю Голіцина. Він указав на Мазепу¹⁵². Можна не сумніватися, що і Кочубей і Борковський були розчаровані. Але як сперечатися, коли навкруги стояли російські стрільці. 25 липня в присутності Голіцина зібралася рада, на

¹⁴⁷ Шакловитий «уручисто запитав у боярина та його товаришів, а також у людей усіх чинів про їх здоров'я звичайним і наймилолюбивішим чином, вихваляв їх службу і спонукав додавати найбільші старання і надалі». Гордон П. Дневник 1684—1690. С. 144.

¹⁴⁸ Грамота «царів» і правительки Софії від 17 липня 1687 р. – СГГИД. Ч. IV. № 186. С. 542—543.

¹⁴⁹ Величко С. Летопись. Т. III. С. 14.

¹⁵⁰ Величко С. Летопись. С. 15. У Невіля цю фразу сказав Д. Райча. – С. 494.

¹⁵¹ Гордон П. Щоденник 1684—1690. С. 149.

¹⁵² Гордон П. Щоденник 1684—1690. С. 149.

якій вигукнули ім'я Мазепа, а інші пропозиції заглушили. Гордон так описує раду, що обирала наступника Самойловича: «Спершу було недовге мовчання, потім хтось поблизу назвав ім'я Мазепа, що було підхоплене і понеслося далі, так що неначе всі кричали: «Мазепу в гетьмани»! Інші закликали за Борковського, але їх скоро заглушили»¹⁵³.

Іван Мазепа був обраний гетьманом, отримав клейноди й присягнув на вірність царям і правительці. Рік потому він так і писав Голіцину: «своею мя возвел на уряд гетьманский рукою»¹⁵⁴.

Юрій Хмельницький

Величко, апологет Самойловича, з докором пише, що Мазепа став ворогом гетьмана, «добродееви своєму»¹⁵⁵. Але, кидаючи услід за ним цей докір у «зраді патрону», історики грішать проти об'єктивності. Згадаємо: Самойлович змістив Многогрішного, якого заслали в Сибір. Многогрішний, спокусившись булавою з рук російських, зрадив Дорошенка (тут уже факт «зради» безперечний). А як бути з усіма іншими українськими гетьманами? Дорошенко – Опара, Юрій Хмельницький – Іван Виговський і так далі й таке інше. Боротьба за владу, що стала звичайною в Гетьманщині. У 1687 році Мазепа був винен тільки в одному: він знав і не попередив. Але, по-перше, як і більшість старшин, він цілком щиро вважав усунення справедливим. А по-друге, що б змінилося, попередь він гетьмана? Йти проти Голіцина з його сотисячним військом було неможливо. Тікати – в умовах тієї ворожої старшини, що оточувала Самойловича – не можна.

Поза сумнівом, як людина глибоко релігійна, Мазепа не міг згодом не мучитися цим епізодом. Наслідком його роздумів стала, зокрема, поема «Ей Іване, поповичу гетьмане»¹⁵⁶. У ній він докоряв колишньому гетьману за неповагу «в войску волности и всѣм станом (*соловьям* – Т. Т.-Я.) належитой годности», за прагнення «в страхе сурово» правити, за спроби всіх посварити («жеби никто ни с ким не ѣл хлѣба»).

У 1693 році Мазепа знову подумки повернувся до повалення Самойловича і, немов виправдовуючись, говорив Вініусу, що хоча він разом із старшиною «били челом» – то лише домагаючись відставки гетьмана. А «чтоб ево разорять, имение ево пограбят и в ссылку совсем в Сибирь ссылатъ, о том де нашего челобитья, ни прошения... не бывало»¹⁵⁷. Підписуючи чолобитну, Мазепа міг мати на увазі долю Дорошенка, тобто дійсно вважати, що Самойлович за минулі заслуги отримає «почесне заслання».

¹⁵³ Гордон П. Щоденник 1684—1690. С. 150.

¹⁵⁴ Листи І. Мазепа. Т. 1. № 100. С. 242.

¹⁵⁵ Величко С. Летопись. Т. III. С. 15.

¹⁵⁶ Ця поема була наведена С. Величком – «нікто з ближних его подручних такіе зложил и написав о нем рѣчи». Враховуючи, що в той час, коли Величко писав свій літопис, ім'я Мазепа знаходилося під заборонаю, він не вказав автора. Але інших поетів в оточенні Самойловича історики не знають.

¹⁵⁷ Оглоблин. С. 82.

Що стосується моральної сторони прийняття булави, то якби Мазепа відмовився піти назустріч недвозначно висловленій волі Голіцина, він поплатився б кар'єрою або головою. Але цього мало. Його місце тут же зайняв би Кочубей (до речі, теж облагодіяний Самойловичем) або хто-небудь ще. Черга із старшин, що претендували на булаву, була довгою.

Доля Самойловича насправді була вирішена ще тоді, коли він уперше виступив проти Голіцина. І Мазепа назавжди засвоїв цей урок: як небезпечно відкрито висловлювати свою думку сильним світу цього.

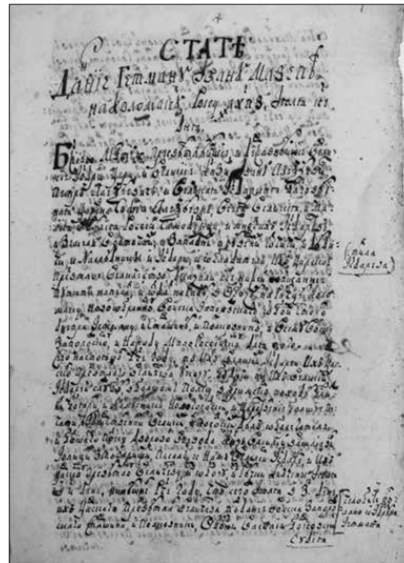
Мазепа заплатив за булаву. Я маю на увазі не ті «тридцять сребрянників», про які вже згадувалося. Він прийняв булаву на умовах уже укладених старшиною Коломацьких статей, які робили гетьмана, по суті, маріонетковим правителем. Саме цей документ є найяскравішою ілюстрацією голіцинської політики по відношенню до України.

Традиційні посилання на «статті Богдана Хмельницького» в Коломацькому документі виглядають як насмішка над тим часом, коли Гетьманщина знаходилася під номінальним контролем Москви. Голіцин замахнувся навіть на основу козацької демократії: тепер «утікачів» слід було видавати російській владі. Самого гетьмана теж не можна було обирати і знімати без царського указу. Але що було корінною відмінністю Коломацьких статей від усіх попередніх, це те, що вони перетворювали гетьмана на абсолютно безпорадну фігуру. Йому заборонялося «переменять генеральную старшину», тобто, по суті, він був не вільний вибирати собі основних помічників (читач, який коли-небудь мав справу з кадровим питанням, повинен тут поспівчувати Івану Степановичу). Старшині і козакам прямо наказувалося «проводувать и писать великим государям» на випадок якщо гетьмани стануть «чинити какие ссоры», тобто встановлювалася і заохочувалася система доносів на гетьмана. До того ж, згідно з Коломацькими статтями, при гетьманові в Батурині, нібито «для охранения и целости», повинен був знаходитися Московський стрілецький полк. І, нарешті, Голіцин вирішив відмінити систему «оренд», введену Самойловичем у 1678 р. Відповідно до неї винокуріння, шинкарства, а також дігтярна і тютюнова торгівля, і млини віддавалися на відкуп орендарям¹⁵⁸, які давали гетьманській казні величезні прибутки¹⁵⁹. На ці гроші, зокрема, утримувалися найбоєздатніші наймані охотницькі полки.

На довершення усіх цих реформ князь Василь декларував в Коломацьких статтях початок процесу «русифікації» (у дусі декларацій Катерини II в 60-ті роки XVIII століття). Гетьманові пропонувалося «народ Малороссийский всякими мерами и способами с Великороссийским народом соединять», при цьому слід було не допускати «голосов таких», що Україна є Гетьманщиною, а не просто частиною «Их Царского Пресветлого Величества Самодержавной Державы». У цьому положенні статей уперше явно оголошувалося прагнення царського уряду перетворити Україну на область на звичайних правах, що входить до складу Російської держави.

¹⁵⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Спб., 1878. Т. XIII. № 163. С. 717—718.

¹⁵⁹ За свідченням Самойловича, оренди тільки з Лубенського полку давали 17 000 злотих.

Титульна сторінка Коломацьких статей.
25 липня 1687 року

Єдине, чого досягла старшина, це гарантій військового захисту. Факт цей вирішальний для розуміння трагічних подій фіналу гетьманства Мазепи, а тому слід його особливо підкреслити. У статтях говорилося, що в разі наступу на Україну ворожих або Задніпровських військ, царі повинні були посилати на допомогу «скорые посылки». Особливо підкреслювалося: «и не так как прежде сего бывало, что войско Запорожское писало, прося себе о скорых посылках», а вороги тим часом Україну «до последней пагуби привели и изнищали». Це прохання було повністю задоволене і обіцяно «войско Запорожское и Малороссийской народ держать в милости своей государской и от неприятеля во всякой обороне».

Зрозуміло, стаючи гетьманом тоді, на Коломаці, Мазепа не мав можливості змінити статті. Він міг не прийняти булаву. Або прийняти, а потім домагатися інших умов. Надалі. Мазепа вибрав друге.

Голіцин, добившись у Коломацьких статтях таких досягнень, не позбавив себе і щедрої нагороди. У відповідь на прохання гетьмана і старшини передати майно Самойловичів у військовий скарб, князь Василь вирішив віддати тільки половину, а другу забрав у царську казну. Враховуючи, що йшлося про мільйони (!) (ми ще детально говоритимемо про скарби Самойловича і їх роль у долі Мазепи), можна не сумніватися, що значна частина «царської долі» потрапила в руки фаворита. Тут також можна згадати свідок І. Желябузького, що, коли з нагоди Вічного миру було видано з царської казни 200 000 рублів польським послам, цю суму «князь Василь Васильович Голіцин з тими польськими послами розділив навпіл»¹⁶⁰. Швидше за все аналогічна доля спіткала й гроші Самойловича. Невіль так і писав, що при конфіскації майна Голіцина було знайдено «100 000 червінців у скрині», як вважали, узятих «з майна гетьмана Івана Самойловича»¹⁶¹. Під час «Бендерської комісії»¹⁶² 1709 року старшина теж писала, що Голіцину до Москви передали багато майна Самойловича.

Що стосується легенди про «хабар», даний Голіцину, згідно з якою Мазепа нібито став гетьманом, то серйозно про це можуть говорити лише ті, хто не знає реалій двору Софії Олексіївни. Всемогутній коханець-фаворит, що походив з древнього і багатого князівського роду, думав про те, як зробити свою царівну самодержавною царицею. Абсолютна влада і

¹⁶⁰ Желябузский И. А. Дневные записки // Рождение империи. С. 266—267.

¹⁶¹ Невиль. С. 509.

¹⁶² Бендерська комісія – створена старшиною після смерті І. Мазепи для оцінки його спадщини.

політика цікавили Голіцина. Він зовсім не був Меншиковим, що не соромився красти на кожному кроці дрібниці. Так що легенда Костомарова про приношення Мазепи в десять тисяч рублів, виглядає просто смішно. Дрібний, буденний подарунок, без якого не існувало Московське царство. Але ніяк не плата за гетьманство. Численні й щедріші «подношення» Мазепа потім робитиме й іншим російським сановникам, включаючи Меншикова і Шереметєва¹⁶³. Це було звичайним явищем того часу. Голіцин у 1687 р. був настільки упевнений у своїх силах і настільки захоплений своїми династичними планами, що йому і в голову не приходило радитися. Він вибрав того, що здавався йому відповідним кандидатом і зробив його гетьманом. За це він чекав не хабаря, а покірності.

Прийнявши булаву, Мазепа приніс свою знамениту клятву «перед святим Євангелиєм»: бути у царської величності «в вечном подданстве верно и постоянно польскому королю и султану турецкому и хану кримскому не изменит»¹⁶⁴. Дивне формулювання. Зазначимо на майбутнє, що договір зі шведським королем вона не передбачала.

У результаті зусиль Голіцина Мазепа виявився правителем, позбавленим прибутків, оточеним внутрішніми шпигунами і до того ж контрольованим російськими військами. Його спроби отримати дозвіл приймати «присильніє листі от окрестніх государей» зустріла категоричну відмову. Адже уряд Софії постійно користуватиметься відомостями гетьманських «шпигунів» в сусідніх країнах, що, по суті, порушувало статті й створювало прецедент для розправи, якщо таке бажання виникло. Прямо на раді Голіцин наказав Мазепі повідомляти про всі справи (окрім «не подлинних и мелких»)¹⁶⁵, не приховуючи своїх намірів повністю контролювати кожен крок гетьмана і всю ситуацію в Україні.

Виникає питання: як оцінити те, що Мазепа прийняв гетьманство в таких умовах? Прагненням до влади за всяку ціну? Чи вірив він у те, що зможе зробити для своєї країни більше, ніж хто-небудь інший? Чи сподівався він із часом змінити статті або хоча б добитися їх «заморожування»? Або не думав про майбутнє, а просто використав шанс, що випав на його долю? Честолюбство, кар'єризм, безпринципність. Нехай ці камені кидають ті, хто вважає себе безгрішним. Мало хто відмовився б від булави, якби опинився на місці Мазепи. І нехай назвуть хоч би одного правителя України, який би зробив для своєї країни стільки, скільки зробив за своє гетьманство Мазепа. Усупереч усім і всьому. І передусім усупереч Голіцину і умовам Коломацьких статей.

¹⁶³ Наприклад, думному дякові О. Українцеву та дякам Посольського приказу Мазепа посилав вино. – Листи І. Мазепи. Т. 1. № 121. С. 286. Про хабарі періоду доносу Кочубея мовиться нижче.

¹⁶⁴ Присяга І. Мазепи на Коломаку. – Універсали Івана Мазепи. Київ—Львів, 2002. С. 63.

¹⁶⁵ Листи І. Мазепи. Т. 1. № 55. С. 167.

Розділ 4

Початок гетьманства: Мазепа і Голіцин

Мрія Мазепи здійснилася. У сорок вісім років він став гетьманом «війська запорізького обох сторін Дніпра». Правда, було дуже багато «але». На іншому боці Дніпра за умовами Вічного миру йому підкорявся тільки Київ. Влада його, зусиллями Голіцина, була вкрай урізаною, його оточувала чужа йому лівобережна старшина, озлоблена тим, що якийсь прибулець западував над ними в обхід їхніх власних планів.

Узагалі обрання Мазепи сталося абсолютно несподівано для багатьох під тиском Голіцина і в обхід сильніших претендентів (включаючи генерального писаря В. Кочубея). Явно не на такий результат розраховували старшини, подаючи свій донос на Самойловича. Вони повинні були ненавидіти цього пройдисвіта, що буквально викрав у них з рук булаву. Або сподіватися, що Мазепа буде фігурою «прохідною», тимчасовою, яку замінять при першій слушній нагоді. Адже Коломацькі статті давали великий простір для такої «слушної нагоди».

І ось у цих складних умовах, коли, здавалося, все було проти нього, Мазепа проявив себе як талановитий державний діяч і політик, стриманий, обережний і неквапливий, як майстер політичного компромісу. Нікому не перечив, послужливо і запопадливо поводився із ворогами й однодумцями, він умів наполягти на своєму, поволі, але рішуче здійснюючи свої плани.

З роками, проведеними при владі, приходило почуття свідомості власної гідності й значущості. Від усієї фігури гетьмана, незважаючи на середній зріст, віяло силою і владністю. Його важкий, пронизливий погляд мало хто витримував.

Попри те, що в 1709 році за наказом Петра все, що було пов'язано з Мазепою, включаючи його портрети, знищувалося, історія донесла до нас зображення гетьмана й описи його сучасниками. Це була людина середнього, швидше невисокого зросту, що особливо впадав у вічі на тлі рославих козаків. Зате він до кінця своїх днів зберіг струнку і сильну фігуру, позбавлену такого властивого козацькій старшині животика (згадаємо, наприклад, важкого й обрешклого Кочубея). Аж до самої смерті гетьман скакав верхи, захоплюючи оточення своїм умінням, тоді як більшість його однолітків пересувалися у візках¹⁶⁶. Деякий час Мазепа носив невелику, шляхецьку бороду, але потім, коли почалася кампанія Петра по бородоголінню, він змінив її в 1700 році на довгі вуса¹⁶⁷. Мазепа зовсім не був красенем (хоча Балюз і називає його таким в молодості). Але яскравий інтелект, що випромінював, розумні й пронизливі очі, природна грація притягували і зачаровували людей. Що вже говорити про більш ранні роки, якщо навіть у 1708 році шведи, наче змовившись, писали у своїх щоденниках, що Мазепа «дуже захоплює своїми жестами», «наші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації... величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність»¹⁶⁸.

Він був дуже закритою людиною. Це поширена фраза, яку повторювали багато сучасників з оточення Мазепи. Роки вивчення біографії гетьмана переконують, які повну міру його закритості навряд чи усвідомлювали навіть люди, що близько його знали. Жан Балюз, що так прагнув розкрити таємні думки Мазепи і залишив яскравий опис гетьмана та його двору, не міг і уявити, що за підсумками його візиту той склав детальне і у край негативне повідомлення Петру, зневажливо висміюючи француза й розкриваючи його справжні плани¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Безумовно, верхова їзда, якою захоплювався Мазепа, була одним із секретів його чоловічого довголіття й активності.

¹⁶⁷ Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. Т. 4. М., 2007. С. 365.

¹⁶⁸ Мацьків Т. Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. К.-Полтава, 1995. С. 56—57.

¹⁶⁹ Донесення Мазепи про Жана Балюза ми плануємо опублікувати в одній з наших статей.

Мазепа не був звичайним правителем, який, досягнувши влади, бездумно й фанатично тримається за неї всіма силами, витрачаючи зусилля лише на внутрішню боротьбу й страшенно боячись суперників. Ведучи складну політичну гру, він зберігав свій внутрішній світ, повний захоплень і глибокого сенсу. Особисті речі (рахівниця і торбан), що збереглися, вірші, написані не для офіціозу чи на замовлення, але для себе, «в стіл», відкривають Мазепу як людину, занурену наодинці з собою в глибокі роздуми, зокрема про високі, філософські предмети, що любила грати на музичних інструментах та перечитувати античних авторів. Із власної волі й веління душі Мазепа відвідував учені диспути в київській академії, вів бесіди латиною зі студентами, не пропускав нові постановки в театрі. Любив і вмів займатися господарством і фінансовими проблемами. Він умів зупинитися і замислитися, подивитися на події з боку. Майже з перших років гетьманства він створював милий йому світ українського бароко. І як справжня річ у собі лише дуже рідко, в хвилину слабкості або крайнього роздратування, вихлюпував на оточення справжні емоції, які ним оволодівали.

Цією яскравою й багатосторонньою особою керували, безумовно, честолюбство й упевненість у власних силах. Без цих якостей політичними лідерами не стають. Але дуже небагато, досягаючи вершини влади, здатні, як і раніше, замислюватися про високі матерії й порівнювати з ними власні кроки. Діючи за тільки йому відомим планом, керований таємними думками й бажаннями, не ділячись ними ні з ким, а якщо й ділячись – то частіше всього лише частково або умисно дезінформуючи оточення, Мазепа був загадкою для сучасників і залишається складною фігурою для істориків.

Саме входження у владу гетьмана виявилось нелегким. Україною прокотилася хвиля бунтів. Ще відразу після усунення Самойловича багато козаків розійшлися з табору й стали розбурхувати людей. Почалися розправи над орендарями, їх грабували і вбивали¹⁷⁰. Будинки багатьох полковників теж були розграбовані за їх відсутності¹⁷¹. Частина старшини опинилася в опозиції, не погоджувалася зі зміщенням гетьмана. Іноземці повідомляли, що велика частина України не визнала Мазепу¹⁷². Він був навіть вимушений просити в Голіцина 4000 російських солдатів, які супроводжували його до Батурина¹⁷³. Син Самойловича Григорій разом з прилуцьким полковником Л. Горленком збирався шукати підтримки в Криму.

¹⁷⁰ Величко С. Летопись. Т. III. С. 53—54.

¹⁷¹ Невіль. С. 495.

¹⁷² Bushkovitch. P. 153—154.

¹⁷³ Невіль. С. 495.

Портрет-гравюра гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи, надрукована вперше у німецькому виданні 1704 року. Д. Бейел.

Бунти поширювалися і серед простих козаків, як відповідь на жорстку політику гетьманської адміністрації останніх років. У Гадяцькому полку забили осавула Кияшку. Потім жертвою став сам полковник Л. Горленко і його писар: їх, побивши, кинули в піч, що горіла, і засипали землею ще живих. Усюди відбувалося побиття старшини, погрожували компанійцям і сердюкам. Усе це відбувалося в тих частинах, які не були в головному обозі, оточеному московськими військами. Залишений в Україні за наказного гетьмана Д. Апостол писав, що не в змозі утримати ситуацію. Послали за допомогою до сівського воєводи Леонтія Неплюєва. Він оточив бунтівників, а старшина видала Григорія Самойловича. Син гетьмана, який ще нещодавно хвалився, що проїде по всій Україні в золотій кареті, принижено кланявся воєводі й поклав до його ніг свій полковницький пернач. Це його, проте, не врятувало, і незабаром Григорій Самойлович був страчений Неплюєвим «за зраду». Усе його майно забрав воєвода. Самого колишнього гетьмана під сильною охороною відіслали до Орла, а потім – до Сибіру.

Зауважимо, що Григорій був страчений Неплюєвим без жодного узгодження з Мазепою (ще один приклад, наскільки обмеженою була гетьманська влада). Ці події показали вирішальну роль, яку відігравали в Гетьманщині російські війська і воєводи. Показали вони й ненависть козаків до старшини, а також те, що гетьманові слід було покладатися лише на сердюків і «компанійців». Втім, Мазепі знову пощастило: внаслідок бунту природним чином відмінялися положення Коломацьких статей про «не заміну» старшини: «зрадників» слід було покарати, і Голіцин не став цьому опиратися.

Віддамо належне Мазепі, він ніколи не був прибічником крутих заходів. Важко сказати, що це було: природна обережність або християнське милосердя. Швидше за все і те й інше. Але політика Мазепи в перші роки його гетьманства – яскравий приклад стриманості.

Отримавши булаву, Іван Степанович зіткнувся з такою кількістю проблем, що важко навіть припустити, з чого він збирався почати. Ми передусім спробуємо розібратися в його фінансовому положенні. Від Самойловичів у військовий скарб надійшли величезні кошти. За

підрахунками старшини, їх можна було оцінити в мільйони¹⁷⁴. Окрім маєтків та багатого господарства, було конфісковано безліч дорогоцінних речей, зброї, посуду, одягу та іншого¹⁷⁵. Саме ці скарби стали основою майбутнього фантастичного багатства Мазеви. Втім, потрібно визнати дивовижний факт: при першій же нагоді гетьман пожертвував значні суми з цих грошей опальним спадкоємцям Самойловича. Так, коли дочка останнього виходила заміж за князя Четвертинського, їй була дана тисяча імперіалів у вигляді приданого. А коли настала пора вінчатися його внучці – та отримала від Мазеви тисячу золотих, срібний посуд і коштовності. Коли потім зять Самойловича Четвертинський потрапив у татарський полон, Мазепа заплатив за нього три тисячі золотих. Нарешті, займаючись будівництвом у Києво-Печерській лаврі, Мазепа збудував там вежу з церквою в ім'я святого Івана Кущника, патрона тоді вже покійного Івана Самойловича. І мало того. Коли в присутності російських воєвод склалися описи майна сім'ї Самойловича, з'ясувалося, що пропала скриня з соболиним кунтушем. Старшина пояснила, що та скриня була віддана за наказом Івана Мазеви дружині колишнього гетьмана. Таким чином, Іван Степанович, ризикуючи прогнати російських воєвод, віддав шубу нещасній жінці, що від'їжджала до Сибіру.

Чи було це спробою спокутувати свою провину? У будь-якому разі усі перераховані вчинки можна оцінити як дуже щедрий і благородний жест. Я б навіть сказала – людяний. Якщо Мазепа поступав так, подумки знову і знову звертаючись до подій Коломацької ради, то називати його бездушним навряд чи справедливо.

Отже, він став, нарешті, багатий. Втім, у перші роки гетьманства про багатство ще навряд чи можна говорити. Відміна оренди дуже позначилася на державному скарбі. Мазепа постійно скаржився Голіцину на нестачу грошей. «Из небольшой казны войсковой»¹⁷⁶... «у нас никаких доходов нет, а расходы непрестанние имеем, яко же и сами вы ведаете что ныне аренды нет»¹⁷⁷. Він писав, що не може відправляти в Москву запорожців (які постійно приїжджали в гетьманську столицю, щоб звіти їх послали до царя за нагородами), оскільки від цього «до конца скарбец войсковой истощитца»¹⁷⁸. Ймовірно, в цих скаргах не без долі лукавства, позаяк добро Самойловича складало величезний капітал. Але Мазепа був занадто добрим господарем, щоб не знати: гроші мають властивість швидко закінчуватися. А раз прибутків – катма, то й витрати слід було всіляко обмежити.

¹⁷⁴ Тільки грошові кошти, передані в гетьманську казну, складали: 2458 червоних золотих, 23716 талерів, 1143 левка, 1907 рублів 6 алтин срібних копійок, 2 рублі 25 алтин турецьких грошей російського рахунку, 2 півталіяра з чвертю таліяра, 4 півлевка, 34 чвертки з півчверткою 3 орлянки, 15404 рублі 4 алтин чехів. – Русская Историческая Библиотека (далі – РИБ). Т. VIII. С. 965–966.

¹⁷⁵ Срібні миски з гербом Самойловича залишалися в Мазеви аж до втечі в Бендери. – Оглоблин. С. 84.

¹⁷⁶ Там же. № 29. С. 128.

¹⁷⁷ Там же. № 70. С. 188.

¹⁷⁸ Листи І. Мазеви. Т. 1. № 22. С. 117.

Михайло Миклашевський.
Невідомий художник. 1706 р.

Утім, це ніяк не відбивалося на тих щедрих нагородах, які він роздавав старшині. Ледве ставши гетьманом, Мазепа просить дати царську жалувану грамоту на два села Кочубею¹⁷⁹, потім йому ж – на млин¹⁸⁰. Такі ж царські жалувані грамоти стараннями Мазепи отримав генеральний осавул М. Миклашевський¹⁸¹, а потім генеральний хорунжий І. Ломиковський¹⁸², ряд військових товаришів та інші старшини. Жан Балюз згодом писав, що Мазепа підкорив свою старшину «розкішними прийомами у своїй резиденції»¹⁸³.

Ще одним напрямом гетьманських щедрот були монастирі. Десятками обчислюються універсали Мазепи, що підтверджують старі пожалування й нові. Київський Братський, київський Миколо-Пустинський, лубенський Мгарський, київський Золотоверхо-Михайлівський, київський Видубицький, Троїцький Кирилівський, київський Фролівський, київський Межигірський – це тільки частина монастирів, облагодіяних Мазепою в цей період. На його прохання вони отримують і царські жалувані грамоти.

Величко згадує, що у Мазепи були традиційні «воскресные обеды». Важко сказати, на якому етапі свого гетьманства Іван Степанович ввів цю традицію, але, безумовно, він з перших днів прагнув всіляко задобрити старшину.

Серед монастирів, що користувалися заступництвом Мазепи, безумовно, був і Вознесенський дівочий монастир, ігуменею якого була його мати Марія Магдалина. Пожалування матері – це єдина ознака в голіцинський період використання своєї влади в особистих цілях. Утім, навряд чи можна розглядати як особисту користь пожалування монастиреві, навіть якщо враховувати, що ігуменею там була його мати.

Узагалі, як вже говорилося вище, Марія Магдалина була жінкою чудовою. Користуючись заступництвом свого сина, вона, окрім ігуменства Вознесенським київським монастирем, поширює свій вплив на глухівський Преображенський¹⁸⁴, отримує право посилати черниць в

¹⁷⁹ Там же. № 35. С. 136.

¹⁸⁰ Там же. № 55. С. 166.

¹⁸¹ Там же. № 136. С. 304.

¹⁸² Там же. № 153. С. 333.

¹⁸³ Лист Жана Балюза про Мазепу. // Мацьків Т. Іван Мазепа... С. 105.

¹⁸⁴ Архів ІІ СПб РАН. Ф. 68. № 69.

Москву «за милостинею» (при цьому їм царський уряд надавав підводи й поденну платню)¹⁸⁵. Її рішучість, енергія й цілеспрямованість були рисами, успадкованими від неї Мазепою. Магдалина, безумовно, пишалася своїм сином-гетьманом, поза сумнівом, мала на нього значний вплив, а Іван до самої її смерті залишався відданим і дбайливим сином. При цьому Марія Магдалина дбайливо посиляла своємулюбому синові-гетьманові свіжі овочі з власного монастирського городу¹⁸⁶.

Вознесенський монастир (Печерськ)

Як ми вже говорили вище, вплив матері простежується в тісному зв'язку Мазепи з українським православ'ям. Хоча всі попередні гетьмани, починаючи з Богдана Хмельницького, теж жертвували пожалування монастирям, але Іван Степанович робив це вже на іншому якісному (і кількісному) рівні.

Недоброзичливці можуть оцінити ці щедрі пожертвування виключно як «замолювання гріхів». Проте факти свідчать, що вже в цей період Мазепа стає покровителем українського православ'я. У січні 1688 року він домагається від Голіцина підтвердження прав Києво-Печерської лаври на друкарню¹⁸⁷, а вже в квітні посиляє князеві нову книгу, надруковану там, – «Венец Христов»¹⁸⁸. Цю ж книгу Мазепа представив і царям¹⁸⁹. Він вступається за архімандрита Ясинського, що не догодив Голіцину¹⁹⁰.

Зусиллями Мазепи Голіцину представили «Житія святих», написані ігуменом батуринського монастиря Дмитром – майбутнім святим Димитрієм Ростовським (Туптало)¹⁹¹. Мазепа дуже турбувався про сприятливий для Дмитра результат і писав з нагадуваннями про нього Голіцину навіть з походу на Самару.

¹⁸⁵ Там же. № 68.

¹⁸⁶ Батуринський архив. № 309. С. 164.

¹⁸⁷ Листи І. Мазепи. Т. 1. № 7. С. 92—98.

¹⁸⁸ Там же. № 47. С. 153.

¹⁸⁹ Там же. № 74. С. 194.

¹⁹⁰ Там же. № 47. С. 153. та ін.

¹⁹¹ Там же. № 83. С. 213—214.

Патріарх Московський Іоаким (1620—1690).
Невід. худ. XVII ст.

Архімандрит Інокентій
(Гізель). *Невідомий художник. XVII ст.*

Але справа ця складалася дуже непросто. Супротивником виявився сам патріарх московський Іоаким. Це була людина фанатична, мстива і жорстока, він «не терпів ніякого прояву вільнодумства, з підозрою ставився до будь-якого незалежного судження»¹⁹². Саме за його розпорядженням спалили в пустозерському острозі протопоп Авакум і його товариші¹⁹³. Закінчивши з Никоном, Іоаким розпочинає боротьбу з усіма «новшествами» в православ'ї. Жорстока боротьба розгортається з його ідейними супротивниками, передусім із Сильвестром Медведєвим, про що ми ще говоритимемо нижче. Українське православ'я теж здавалося Іоакиму неканонічним. З його подання на соборі в січні 1690 р. практично всі українські богословські книги оголосили єретичними – починаючи від Катехізису Петра Могили (майбутнього святого) і включаючи тексти Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Сильвестра Косова, Іоаннікія Галятовського і т. ін.¹⁹⁴. Іоаким відмовився благословити видання «Житія святих» через побоювання, «дабы чего в тех книгах не было противного церкви». Мало того, він посилав архімандритові Києво-Печерської лаври Варлааму Ясинському, де друкувалися ці книги, лист з доганою за видання книг без попереднього дозволу¹⁹⁵. Ясинський був ображений і засмучений¹⁹⁶. Він звернувся по допомогу і пораду до Мазепи, який знову використав увесь свій вплив на Голіцина, щоб цей почин успішно завершився.

Поступово стаючи покровителем просвіти, Мазепа розбирався і з іншими внутрішніми проблемами. Головною для нього залишалися запорожці. Ми вже зазначали, що Мазепа мав

¹⁹² Лобачев С. В. Патриарх Никон. СПб., 2003. С. 256.

¹⁹³ Там же.

¹⁹⁴ Живов В. Из церковной истории времен Петра Великого. Исследования и материалы. М., 2004. С. 27.

¹⁹⁵ Архив ЮЗР. Ч. I. Т. V. N LXXIX. С. 280—284.

¹⁹⁶ Там же. № 159. С. 347.

усі підстави їх, м'яко кажучи, не любити. У листах до Москви він не приховує свого ставлення до вільної Січі: «...вони, запорожці, в своїх промовах завжди багатослівні й непостійні»¹⁹⁷.

Іоаникій Галятовський.

Невідомий художник. XVIII чи XIX ст.

Варлаам Ясинський

Потрібно тут нагадати, що тільки після Вічного миру Запорозжя потрапило під юрисдикцію московського царя. Вільне рицарство абсолютно не освоїлося з цією новою ситуацією, а точніше – трактувало її по-своєму. За роки Руїни в запорожців затвердилася практика постійної зміни політичних орієнтацій. У цьому ж ключі вони продовжували діяти й тепер. Політика Мазепа, що прагнув навести порядок у своїх володіннях, їх абсолютно не влаштовувала. Запорожці постійно вимагали від царя, в особі гетьмана, грошей за свою «службу», крім того, при кожній слушній і незручній нагоді бажали особисто їхати в Москву, де сподівалися отримати додаткові нагороди. Щоб не сваритися із запорожцями відкрито, Мазепа був вимушений видавати тим, хто приїжджав гроші¹⁹⁸, посилаючи їх до царя. Крім того, він відправляв їм «хлібні запаси», причому запорожці, за його словами, навіть не бажали самі їх забирати, а вимагали, щоб підводи доставлялися в Запорозжя¹⁹⁹. Мазепа часто скаржився, що запорожці писали йому «зело непотребные слова и выговоры свои...»²⁰⁰.

Узагалі гетьман не довіряв Низовому війську і, як підтвердив час, був у цьому абсолютно правий. Показово, що вже в березні 1688 року, коли запорожці запитували його, як здійснюватиметься похід на Крим, Мазепа «ничего до них запорожців на те не відписав»²⁰¹.

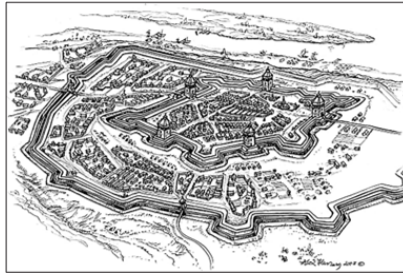
¹⁹⁷ Там же. № 60. С. 173.

¹⁹⁸ Листи І. Мазепа. Т. 1. № 26. С. 124; № 29. С. 128—129 і ін.

¹⁹⁹ Там же. № 43. С. 146.

²⁰⁰ Там же. № 52. С. 161.

²⁰¹ Там же. № 29. С. 129.

Новобогородицька фортеця.

Кін. XVII – поч. XVIII ст.

Реконструкція Олександра Харлана

Виконуючи рішення Коломацьких статей, Іван Степанович приступив до будівництва порубіжної фортеці, яка повинна була служити перешкодою татарським набігам, базою для майбутніх Кримських походів, а також – форпостом проти запорожців. Із завданням Мазепа впорався блискуче, уперше проявивши свої здібності військового стратега. 14 червня 1688 року він із загоном вийшов з Батурина і прийшов на річку Самару, де вибрав зручне місце – за 5 верст від Дніпра, «с доступом кораблей, запасом дров и трав». Тут була закладена Новобогородицька фортеця, що є нині в межах сучасного міста Дніпро. Проект був виконав голандський інженер полковник Вазаль. Це будівництво запорожці небезпідставно оцінили як образу і «збиток»²⁰². Будівництво йшло повним ходом. Сам гетьман залишався в «таборі під Самарою». У кінці липня він уже докладав, що «в первых числах августа та крепость станет в своем совершенстве»²⁰³.

Запорожці не відразу повністю усвідомили всю загрозу своїй «вольності», що походила від нової фортеці. Упродовж літа вони тільки ремствували, а в вересні вже «в безумии своем кричали» на воєводу Г. І. Косагова через будівництво міста²⁰⁴. Мазепа не без зловтіхи писав: «...учинив к Самаре поспешение прилежнім поспехом тот город сделали что запорожці и осмотретца не могли». Тепер Новобогородицьке місто вже досягло своєї досконалості²⁰⁵. У жовтні за докладно розробленим Мазепою планом компанійський полковник І. Новицький здійснив вдалий похід на Очаків²⁰⁶.

Досить цікаво відзначити, що Голіцин не нагородив Мазепу за ці успішні й своєчасні дії. Або він вважав їх простим виконанням своїх обов'язків, або хотів усі заслуги на південному фронті приписати виключно собі.

Однак протистояння гетьмана із запорожцями тривало і поглиблювалося. Показовим є факт, що коли підготували донос на гетьмана, донощики збиралися, якщо їх не нагородять у Москві, йти до Запорожжя, де «за теж басни сорные» розраховували від отамана кошового і від Війська Низового отримати «особную милость»²⁰⁷. Невдоволені політикою гетьмана запорожці звинувачували його в усіх смертних гріхах, зокрема, ніби їм не були віддані всі гроші, що їм належали.

Ситуація загострилася напередодні підготовки нового Кримського походу. Мазепа побоювався з боку запорожців якого-небудь «шкідництва» і не вважав, що вони зможуть надати

²⁰² Там же. № 78. С. 201.

²⁰³ Там же. № 81. С. 207.

²⁰⁴ Там же. № 94. С. 234.

²⁰⁵ Там же. № 107. С. 258.

²⁰⁶ РДАДА. Малороссийские дела. Оп. 3. № 569.

²⁰⁷ Листи І. Мазепи. Т. 1. № 100. С. 243.

допомогу в поході²⁰⁸. Напередодні виступу їм були вислані до Дикого Поля сотники для підпалу сухих трав. Запорожці їх перехопили, палити траву не дали, а сотників «узяли за караул»²⁰⁹. Мазепа із цього приводу писав Голіцину: «Запорожских казаков безумству дивлюся», що вони монаршу милість і його дружбу забули, посланням його в їх справі чинили перешкоди, і «хульные многие слова говорили»²¹⁰. Посланця гетьмана на Запорожжі зустріли недружно, він вислухав багато (за виразом Мазепи) «враки, и плутовские слова», а на раді запорожці взагалі ухвалили помиритися з татарами²¹¹. У своїх листах до Мазепи вони в'їдливо запитували, чи збираються йти війська на війну або «для будови міст», натякаючи на спорудження Новобогородицької фортеці, що применшувала їх «вольності». Мазепа відповідав на це, що такими «сорными словами «...вам... уши набивают какие-то легкомысленные и беспокойные головы»²¹². Його дещо упереджене ставлення до запорожців повністю виправдалося. В середині липня 1689 року Мазепа повідомляв Голіцину, що в Січ прибув від хана якийсь ага, після чого запорожці й татари взаємно присягнули про перемир'я²¹³. Не чекаючи указу (це було дуже ризиковано, знаючи характер князя Василя), гетьман розіслав універсали, щоб запорожців не пускали в міста, так само як і з міст на Запорожжя нікого не пропускали²¹⁴, тобто блокує Січ. Уряд Софії в умовах провалу походу був украй роздратований поведінкою запорожців, і Мазепі надіслали указ під страхом страти нікого не пускати й не випускати із Запорожжя²¹⁵, який, по суті, підтвердив його дії.

У цих умовах Мазепа проявив свій талант політичного лавірування. Він написав у Запорожжя, що до нього дійшли чутки, ніби запорожці «з ворогом креста святого» на шкоду рідної землі своїй помирилися. При цьому він запевняв, що цьому слуху зовсім «не вірять», і пояснював свою блокаду Запорожжя побоюванням занести в Україну «морovu пошесть», що поширилася в Січі²¹⁶. Одночасно гетьман писав Голіцину, що «безумный запорожцы с крымцами помирилися», і, ніби виконуючи царський указ, наказував «под смертною казнию никого на Запорожье не пропускати...»²¹⁷.

Ведучи приховану війну з Низовим військом, Мазепа переслідував одразу декілька цілей: наведення ладу в країні, забезпечення безпеки південних рубежів і підготовка військових дій проти Криму. Особисті антипатії, перемішуючись із чудовим знанням запорозьких реалій, тільки допомагали йому в цьому. Не забував гетьман і про ще одну небезпеку, про яку він рідко наважувався відкрито писати Голіцину. Мазепа з власного досвіду, підтвердженого свідченнями своїх численних шпигунів, прекрасно знав, що в Польщі не забули часи, коли Лівобережжя було частиною Речі Посполитої. Князь Василь, зробивши ставку на «Священну лігу», занадто вірив своїм новим «західним союзникам». Свого часу Іван Степанович підтримував Самойловича, що виступав проти Вічного миру. Тепер, сам ставши гетьманом, Мазепа мав переконатися у своїй правоті, зіткнувшись із таємними задумами поляків по відношенню до українських земель. Але, протидіючи цим задумам, треба було остерігатися образити князя, натякнувши, що той зробив стратегічну помилку.

²⁰⁸ Листи І. Мазепи. Т. 1. № 111. С. 265, 267.

²⁰⁹ Там же. № 146. С. 321.

²¹⁰ Там же. № 147. С. 323.

²¹¹ Там же. № 150. С. 328.

²¹² Там же. № 139. С. 311—312.

²¹³ Там же. № 157. С. 340—341.

²¹⁴ Там же. № 157. С. 342.

²¹⁵ Там же. С. 343.

²¹⁶ Там же. № 161. С. 351.

²¹⁷ Там же. № 163. С. 356.

Станіслав Ян Яблоновський

Умови Коломацьких статей суворо забороняли вступ у правобережні землі і контакти з поляками. Мазепі, виконуючи наказ, доводилося обмежувати всі зносини з іншим берегом Дніпра, що було непросто через велику кількість у старшини сімейних зв'язків на Правобережжі. Так, до полковника миргородського Апостола приїжджав його тесть Василь Іскрицький і пробув у зятя шість замість дозволених трьох днів. Дядько генерального обозного Василя Борковського, приїхавши з польських земель до племінника, передав Мазепі в лютому 1688 року лист польського воєначальника С. Яблоновського²¹⁸. Гетьман негайно послав копії листа Голіцину і царям.

Поляки продовжували уважно стежити за ситуацією на Лівобережжі. Під час будівництва Новобогородицької фортеці в табір Мазепи (де був і російський воєвода Л. Неплюєв) знову прибуває посланець Яблоновського²¹⁹. Посилення польської активності проходило на тлі контактів гетьмана правобережних козаків Могили (на службі в польського короля) із запорожцями. Перехопивши один з листів Могили, Мазепа повідомляв Голіцину, що той у своєму посланні обіцяв низовикам «королевскую отеческую милость»²²⁰. Восени 1688 року гетьман мав уже попередження, що запорожці чекали приходу до себе на допомогу Могили й фастівського полковника Палія. Правда, Мазепа не без зловтіхи відзначав, що в Січі немає кормів для коней і мало хліба, і правобережним козакам довго по зимі до них добиратися. Тому він і робив висновок: «...суєтна і дармова у тій справі надія запорожців»²²¹.

Семен Палій

Активність поляків стає особливо зрозумілою, якщо врахувати, що серед правобережних козаків почався черговий розкол і новоявлений претендент на булаву – Семен Палій – вів пере-

²¹⁸ Там же. № 19. С. 112.

²¹⁹ Там же. № 79. С. 202—203.

²²⁰ Там же. № 83. С. 213.

²²¹ Там же. № 107. С. 259.

говори з татарами, сподіваючись на зовнішню підтримку²²². Одночасно Палій писав до Івана Степановича, посилаючись на сварку з поляками, щоб той дозволив піти до нього на службу й перейти на Лівобережжі²²³. Протистояння Мазепа – Палій стане чи не основним для Гетьманщини в роки Північної війни. Але вже тоді, у кінці 80-х, Іван Степанович недолюбливав майбутнього «народного героя». «Зело предо мною унижаетца», відзначав він з презирством. До того ж гетьман підозрював Палія в брехні й із долею зарозумілості попереджав Голіцина, що якщо полковник не захоче «под мой regiment прийти», то «пойдет к противной руке неприятельской», т. е. до татарської²²⁴.

В існуванні «пропольського» й «прокримського» таборів, по суті, не було нічого нового. Але Мазепа з тривогою стежив за подіями на Правобережжі.

Підозри Мазепа відносно планів поляків були обґрунтованими. У листопаді 1688 року, не наважуючись писати про це Голіцину, гетьман представив Шакловитому, що прибув тоді в Батурин, свого шпигуна, який повернувся з Правобережжя. Шпигун цей привіз відомості про план, що був у Польщі, згідно з яким якщо не відбудеться похід на Крим, запланований на весну 1689 року (обіцяний Голіциним, як зобов'язання перед Священною лігою), то коронні війська підуть на Лівобережжя. Поляки відкрито міркували, що Гетьманщину їм не захопити, та зате у них буде можливість повернути зігнане з правого берега українське населення, «яких тепер гетьман запорожський (*тобто Мазепа*. – Т. Я.) не пускає». Поляки мріяли зруйнувати Новобогородицьку фортецю, причому з'ясовувалося, що до цих дій їх підбурювали запорожці «через послів своїх»²²⁵.

І в той період, і пізніше, наявність «вільних козаків» біля кордонів його Гетьманщини створювала загрозу порядку і дисципліні, які він так прагнув впровадити, вириваючи країну з Руїни.

Посланець Палія теж розповів, що, будучи в Замойського, чув висловлену поляками думку про Мазепу – той, хто всі їх хитрощі упізнав, усі їхні плани відає і може про все застерігати. Іван Степанович не без гіркої іронії помічав, що полякам було б краще «когда б тут на гетманстве бил человек простой». Ураховуючи роки, проведені Мазепою при королівському дворі, і його чудове знання звичаїв Речі Посполитої, побоювання польських сановників зовсім не були випадкові. Мазепа повідомляв Голіцину, що поляки збираються докласти всі старання, «чтоб меня гетмана отравой умертвить»²²⁶. Знаючи про акторський талант Мазепа, важко сказати, наскільки серйозно він побоювався отрути. Він писав, що уважно спостерігає за всіма лікарями, що прибувають з Польщі. Але в тому, що на його життя, а точніше – на його булаву, робили замах, у цьому він не сумнівався. Не пройшло і півроку з моменту отримання ним булави (як писав сам гетьман, «когда я на уряде гетманском и не осмотрелся»), а вже був зроблений донос путивльським протопопом, за свідченнями якого призначили розшук. Мазепа відразу ж написав своїм покровителям – В. В. Голіцину, П. І. Прозоровському і В. Д. Долгорукому з проханням про заступництво²²⁷. Справа продовження не мала, але восени 1688 року зробили новий донос. Цього разу нитки змови явно вели в середовище лівобережної старшини. Мазепу звинувачували в зв'язках з поляками, що нібито він мав контакти з ними через Іскрицького (тестя Д. Апостола, одного з небагатьох прибічників гетьмана), що приїжджав, і збирався купити собі маєтки на Правобережжі. Іван Степанович виправдовувався, що Іскрицького відразу вислали, а купівля маєтків «и на мысль мою никогда не приходила». Ура-

²²² Там же. С. 214.

²²³ Там же. № 117. С. 275—276.

²²⁴ Там же. № 106. С. 257.

²²⁵ КС, 1890. № 5. С. 224.

²²⁶ Листи І. Мазепа. Т. 1. № 117. С. 266.

²²⁷ Там же. № 36. С. 137.

ховуючи хистке і тривожне становище Мазепи, вороже ставлення до нього поляків, суворий контроль Голіцина – навряд чи можна припустити, що в той момент він наважився б купити маєтки в Речі Посполитій. Гетьман розумів, що його ненавидять, і філософськи міркував, що як за сонцем йде тінь, так за честю і славою йдуть ненависть. Він нагадував князеві Василю їх давнє знайомство, обіцянку захищати від нападів, дану на Коломацькій раді, і висловлював надію на подальше заступництво²²⁸.

Так і вийшло. Звинувачення «явною лжею оказались» і наклепників – братів Челеєнко – прислали до гетьмана в Батурин. Царський указ віддавав їх на розсуд Мазепи, але з ними слід було чинити «без оскорбления». У листі до Голіцина Іван Степанович повідомляв, що не наказав їх катувати і взагалі мав намір відпустити до дружин. Проте Челеєнко знову почав обмовляти гетьмана, на старшинській раді заявив, що до Мазепи прибув з Польщі королівський покоевий, з яким гетьман нібито мав таємну змову. Про це ж він послав донос Голіцину та іншим воєводам. Мазепа сподівався, що «басням того плута» не повірять, але зізнавався, що душа його від злісних наговорів болить «нестерпимою раною». Після «легких тортурів» Челеєнко зізнався, що був у змові з племінником полковника Дмитрашка Райчі й батуринським бургомістром²²⁹.

Мазепа вимагав кари донощиків, при цьому він нагадував, що за Самойловича подібного наклепника повісили²³⁰. Проте, коли прийшов царський указ, що дозволяє страчувати Челеєнко, Мазепа особисто наполіг, щоб його ворога залишили в живих і лише заслали²³¹. Посилання на християнські цінності, враховуючи релігійність Мазепи, швидше за все не були порожніми словами. Він узагалі прагнув упродовж усього свого гетьманства обходитися без кровопролиття. Усім своїм численним донощикам він вибачав – стратив тільки Кочубея з Іскрою під кінець життя й гетьманства. Дуже показове прохання Мазепи до воєводи Неплюєва відносно російських стрільців, що пограбували військову казну. Він просив, щоб «невинные души на телах своих страдание не терпели и с того страдания жебы не померли», а тому, щоб їх катували тільки якимсь «легким способом»²³². Ця була жорстока епоха, коли диба і батіг запросто застосовувалася в Москві, а осиковий кілок на просторах Речі Посполитої. Можливо, тут позначалося і «західне мислення», що обурювалося та варварством, ідеї гуманізму, прищеплені в стінах Києво-Могилянської академії.

А може бути, Мазепа просто занадто добре знав, що істинні його вороги були значно вищі, ніж ці дрібні донощики. Розумний і хитрий гетьман, що мав у розпорядженні широку мережу шпигунів, прекрасно здогадувався, куди йшли нитки змов. А бруднити свої руки кров'ю нещасних виконавців він не бажав.

Дістатися до своїх справжніх ворогів Мазепа не міг. По-перше, він не міг пред'явити доказів їх «зради», а по-друге, занадто велика була в цей період його залежність від старшини, яку він побоювався налаштовувати проти себе, пам'ятаючи долю Самойловича. Як ми згадували, гетьман займався «задабриванием», тобто прихованим підкупом старшини (включаючи своїх ворогів). Крім того, він усіляко підтримував і «просував» по службі своїх доброзичливців. Одним з таких був немолодий генеральний писар Вуяхевич, з яким вони разом служили ще в Дорошенка. Іншим фаворитом стає полковник компанійських військ Ілля Новицький. Ми відзначали украй важливу роль, яку грали «компанійці» у внутрішній ситуації Гетьманщини, тому лояльність Новицького була для Мазепи особливо важлива.

²²⁸ Там же. № 100. С. 241—243.

²²⁹ Там же. № 126. С. 292—293.

²³⁰ Там же. № 127. С. 293—294.

²³¹ Там же. № 140. С. 313.

²³² Там же. № 61. С. 175.

Не маючи права замінювати на власний розсуд старшину, гетьман, проте, не втрачав okazji усунути від влади своїх недоброзичливців. Навесні 1688 року Мазепа повідомив Леонтія Неплюєва про невдоволення переяславських козаків своїм полковником Дмитрашкою Райчею. Він пояснював, що полковника звинувачували в хабарництві й злості, іменуючи його «люцифером». Мазепа обережно пропонував дозволити обрати полковника «вольними голосами», при цьому пропонував («слышу, что думают») Головченка. Царський указ не забарився прийти: «...обрать себе доброго полковника», при цьому гетьманові доручалося прикласти своє старання, щоб «обран был верной, и радательной человек»²³³. Нагадаю, що Райча, будучи ще все-сильним переяславським полковником, під час пам'ятного полонення Мазепи запорожцями, дуже недоброзичливо відгукувався про нього. Те, що при розслідуванні доносів на Івана Степановича знову пролунало ім'я Райчі, доводить, що гетьман не випадково хотів позбавитися від такого старшини у своєму оточенні. Безумовно, це був особистий ворог, і подальші події це підтвердили.

Після відставки Райча за указом відправили до Москви, де він, мабуть, дуже старанно наговорював на гетьмана. Принаймні Голіцин прислав Мазепі указ не чинити утисків дружині Дмитрашка. Іван Степанович був явно уражений тим, що його ворогові «изволили дать веру». Він нагадував князеві, що той більше десяти років знає його «плоть и нрав», що він, Мазепа, ні за яких умов не зазіхне ні на чие життя і ні на чий маєток.

Ми відзначали вміння Мазепи мовчати. Спостерігатимемо як, прекрасно знаючи, хто очолював змови проти нього, він усуватиме своїх ворогів від влади, при цьому ні словом не натякаючи про істинні причини немилості.

Проте, перебування Райчи в Москві породили в Україні різні чутки. Говорили, зокрема, що той повернеться з якимсь боярином «для прийняття якогось чину», мабуть, йшлося навіть про гетьманську булаву. Хоча Іван Степанович називав це «ложной басней», але просив прислати роз'яснення, оскільки «люди прості» будь-яким розмовам вірять²³⁴. Райчу прислали в Сівськ, звідки він засипав гетьмана проханнями повернутися до Батурина (Мазепа був тоді в поході в Новобогородицькій фортеці, що будувалася). Гетьман дуже вправно підтримав це прохання, не забувши нагадати, що Райча звинувачений у зраді та в багатьох «обидах», завданих його колишнім підлеглим. «Царський указ» у відповідь підкреслював непросте положення гетьмана: прислати Райчу до Батурина дозволялося, але наказувалося колишнього полковника «в обиду не давать», і особисто оберігати²³⁵. Але талант політика і тут дозволив Мазепі обернути не вигідну ситуацію на свою користь. Він посилав прохання, щоб Дмитрашку не засиляли, а відпустили додому – аргументуючи це небажанням, щоб «было на мене от войска и народа за это укора»²³⁶. Таким чином, гетьман позбавив свого ворога полковницької влади та впливу, залишивши його спокійно мешкати в своїх маєтках. Звичайно, це було дуже ризиковано, але виправдано, враховуючи ситуацію.

Уміння розбиратися в людях і плести складні комбінації допомагали Івану Степановичу і в створенні його знаменитої «шпигунської мережі». Мазепа не перший гетьман, що створив зовнішню агентуру, тобто, по суті, розвідувальну мережу. Першим успіхів на цьому терені добився ще Богдан Хмельницький. Але, мабуть, нікому не вдавалося довести її до такої досконалості. Не випадково даними мазепинської розвідки постійно користувався Голіцин, а пізніше – Петро І. Наприклад, гетьман писав князеві Василю, що відправив до Царьграду купця «для проводывания тамошних поведеней» і двох переодягнутих козаків: одного у Львів для відомостей про польські задуми, а іншого – до Бухаресту. Були в нього зв'язки і з мультавсь-

²³³ Там же. № 62. С. 177—178.

²³⁴ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. Т. 1. С. 161—165.

²³⁵ Листи І. Мазепи. Т. 1. № 92. С. 226—227.

²³⁶ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. К., 1996. С. 28.

ким (валаським) господарем. Мазепа повідомляв, що зайнятий пошуком відповідної кандидатури для посилки в Крим і Кизи-Кермен. Один з можливих варіантів – послати туди товмача під приводом викупу гадяцького жителя²³⁷. Наказ «проведывать всякие новости» був відданий гетьманом і прикордонному чернігівському полковникові Якову Лизогубу²³⁸, який входив у вузьке коло близьких йому людей.

Незважаючи на завзятість, здібності й обережність, Мазепі нелегко було зберігати прихильність свого покровителя. Найсуворіший контроль – ось основний принцип української політики Голіцина. За два роки свого гетьманства Іван Степанович написав князеві Василю більше 150 листів-звітів (це тільки збережені до наших днів). Для порівняння, за такий же відрізок часу за Петра листів було в чотири рази менше, незважаючи на Азовські походи, що активно розгорталися. Крім того, гетьман постійно з'їжджався «для державних розмов» із сівським воеводою Л. Неплюєвим, радником і улюбленцем Голіцина, що заміщав його в Україні²³⁹. Усі вістові новини він посилав через пошту государям і государині (!)²⁴⁰. Приходили подібні укази: «...нарекают они запорожці, на него гетмана, будто он грамоті у себя удерживает, и он бі гетман о том к ним великим государям, писал, о каких они запорожці грамотах говорят и хто их и где, и для чего удерживают»²⁴¹ ...З Москвою треба було погоджувати все, включаючи випадки дрібних убивств і грабежів²⁴². При цьому Голіцин нерідко ігнорував думку гетьмана. Так, улітку 1689 року «по имянному предложению» князя Василя Мазепу змусили призначити переяславським полковником Леонтія Полуботка, супротивника гетьмана (з яким він потім зумів упоратися тільки в петрівський період гетьманства)²⁴³.

Незважаючи на давнє знайомство, явне заступництво Голіцина й люб'язні обміни подарунками Іван Степанович ніколи не дозволяв собі фамільярності в листах до нього. Навпаки, з часом звернення стає усе більш формальним: якщо після обрання гетьманом Мазепа писав: «...ближнему боярину и дворовому воеводе ясновельможному князю...», то навесні 1689 року титул у зверненні став уже по-справжньому громіздким: «ясновельможный ближний боярин, большого полку дворовый воевода, царственные большие печати и государственные великих и посольских дел оберегатель и наместник новгородский». Багато істориків, що вивчали правління Голіцина, схильні характеризувати князя як мрійливого й ліберального інтелегента. Такий його образ, зафіксований і в великому романі А. Толстого «Петро Перший» – нерішучий інтелектуал, що мучиться докорами сумління. Факти показують, що Голіцин був честолюбним політиком, який жадав влади, безумовно, талановитим і освіченим. Він багато в чому випереджав свій час. Але, як усі тимчасові виконавці, отримавши безмежну владу, він уже зупинитися не міг і стрімголов летів назустріч своїй загибелі. Те, що Голіцин керував країною «з самовладдям», відзначав і Невіль, незважаючи на свої дифірамби на адресу князя.

²³⁷ Листи І. Мазепи. Т. 1. № 93. С. 231—232.

²³⁸ Там же. № 99. С. 240—241.

²³⁹ Там же. № 71. С. 191. та ін.

²⁴⁰ Там же. № 94. С. 233.

²⁴¹ Там же. № 77. С. 200.

²⁴² Там же. № 131. С. 298. Наприклад, такий випадок: російський гонець-стрілець убив свого українського провідника. Мазепа просить «царів» дати указ, що робити. «Царі», тобто Софія, дає указ Голіцину «чтобы он переговоров с гетманом послал каво пригож и про то убивство велел розыскать...».

²⁴³ Там же. № 159. С. 346.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.